

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ชุมชนบ้านแม่เหิยะโน เป็นเพียงห่อมบ้าน (ป๊อก) หนึ่งของหมู่ที่ 3 บ้านป่าจี้ ตำบลแม่เหิยะ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พื้นที่หมู่บ้านอยู่ภายใต้การดูแลของเทศบาลตำบลแม่เหิยะ เป็นชุมชนขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ท่ามกลางหุบเขา มีลำห้วยแม่เหิยะและลำน้ำสาขาสายเล็กๆ ไหลผ่านชาวบ้านมีอาชีพทำการเกษตร เช่น ทำไร่ ทำสวนและทำนา การเก็บหาของป่า และประกอบอาชีพรับจ้างในภาคบริการและทำงานในหน่วยงานราชการ ประวัติการก่อตั้งหมู่บ้านจากคำบอกเล่าของชาวบ้านในพื้นที่ที่กล่าวว่า มีกลุ่มชาวมุ 5 คนแรกเดินทางจากเมืองหลวงพระบางมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่หมู่บ้านแห่งนี้เมื่อประมาณ พ.ศ. 2482 และพบว่ามีวัดร้างของคนลัวะตั้งอยู่ก่อนแล้ว แต่ไม่มีหลักฐานหรือร่องรอยอันใดที่แสดงถึงการย้ายถิ่นฐานของชาวลัวะเลย วัดร้างแห่งนี้ต่อมาชาวบ้านได้บูรณะซ่อมแซมแล้วตั้งชื่อว่า “วัดสวนพริก” (กลุ่มเยาวชนเฮฮากแม่เหิยะโน, 2549)

บ้านแม่เหิยะโนอาจนับได้ว่าเป็นหมู่บ้าน “ชายขอบ” ของการพัฒนา เป็นหมู่บ้านที่อยู่ “หลังเขา” ทั้งตำแหน่งทางภูมิศาสตร์และตามความหมายในสำนวนภาษา เนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่เพียง 10 กิโลเมตร แต่หากสังเกตสภาพทางกายภาพและสังคมของหมู่บ้านแล้วพบว่ายังห่างไกลจากความเป็นเมืองสมัยใหม่อยู่มาก เนื่องจากเพิ่งได้ถนนลาดยางเข้าถึงหมู่บ้านเมื่อปี พ.ศ. 2547 และมีไฟฟ้าใช้เมื่อปลายปี พ.ศ. 2552 นี้เอง ในอดีตที่ผ่านมาเมื่อปี พ.ศ. 2498 พื้นที่ชุมชนแห่งนี้ถูกประกาศให้เป็นพื้นที่หวงห้ามตามพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 ต่อมาในปี พ.ศ. 2512 ถูกประกาศเป็นพื้นที่ป่าสงวนตามพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 และในปี พ.ศ. 2524 ก็ถูกประกาศรวมอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุยตามพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 (กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช, 2550) ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการขัดแย้งเรื่องที่ดินและป่ากับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ปัญหาการอ้างสิทธิในพื้นที่นี้ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน และเริ่มรุนแรงขึ้นเมื่อมีโครงการเชียงใหม่ไนท์ซาฟารีเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2545 ก่อให้เกิดข้อถกเถียงและกรณีพิพาทระหว่างชาวบ้าน เจ้าหน้าที่อุทยาน และเจ้าหน้าที่ที่ดำเนินการตามโครงการพัฒนาเหล่านี้ ดังกรณีที่มีการประกาศให้ชาวบ้านที่ครอบครองที่ดินในพื้นที่ป่าแม่เหิยะเดิม 76 ราย ยื่นหลักฐานแสดงสิทธิการครอบครองภายในวันที่ 4 พ.ค. 2547 หากพบว่าการบุกรุกเพิ่มหรือขายสิทธิให้นายทุนอาจมีโทษถึงจำคุก และหากไม่แสดงสิทธิตามระยะเวลาดังกล่าวจะถูกดำเนินการตามกฎหมายต่อไป (เชียงใหม่นิวส์, 2 พ.ค. 2547)

ในทางตรงข้าม กลับมีความลึกลับขัดแย้งในการดำเนินตามกฎหมายดังกล่าว เนื่องจากรัฐไม่ยินยอมถึงการมีสิทธิในพื้นที่ของชาวบ้านซึ่งตั้งถิ่นมาก่อนการประกาศเขตอุทยาน แต่เมื่อเกิดโครงการพัฒนาของรัฐในพื้นที่อนุรักษ์ เช่นในกรณีของเชียงใหม่ในทศวรรษที่ 1970 แล้วกลับสามารถดำเนินการได้อย่างสะดวก โดยการประกาศเพิกถอนอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุยให้มาอยู่ภายใต้การบริหารของกรมวิชาการเกษตร (พระราชบัญญัติ, 17 ก.ค. 2550) การตัดต้นไม้ของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในเขตอุทยานโดยอ้างว่าเป็นการทำถนนเพื่อขนน้ำดับไฟป่า รวมถึงการขุดหลุมกว้างตามแนวถนนของบริษัทเอกชนแห่งหนึ่งที่ได้ทำสัญญากับโครงการในทศวรรษที่ 1970 ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นการสร้างแนวรั้วล้อมรอบพื้นที่อุทยานช้าง (ไทยโพสต์, 14 พ.ค. 2550) และกรณีโครงการในทศวรรษที่ 1970 ทำการต่อท่อส่งน้ำจากลำห้วยแม่เหียะซึ่งชาวบ้านใช้ร่วมกันอยู่ออกไปใช้ในโครงการในทศวรรษที่ 1970 เป็นปริมาณมากในแต่ละวัน มีการขาดแคลนน้ำ เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางน้ำ ส่งผลกระทบต่อชุมชนแม่เหียะในและชุมชนที่พึ่งพาลำน้ำสายนี้เป็นอย่างมาก และในปัจจุบันกำลังมีโครงการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำห้วยแม่เหียะน้อยภายใต้การดำเนินการของกรมทรัพยากรน้ำ โดยมีวัตถุประสงค์หนึ่งเพื่อการผันน้ำไปใช้ในโครงการในทศวรรษที่ 1970 กรณีดังกล่าวย่อมส่งผลกระทบต่อชาวบ้านบ้านแม่เหียะในอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (สำนักข่าวประชาธรรม, 2554)

การที่หมู่บ้านแม่เหียะในแห่งนี้มีพื้นที่อยู่ในเขตอนุรักษ์อาจทำให้ได้รับการพัฒนาได้ยาก แต่การที่อยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่เพียง 10 กิโลเมตร ทั้งยังมีหน่วยงานราชการมาตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง หลายหน่วย ก็มิได้ทำให้ชุมชนได้รับการเหลียวแลเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด ชาวบ้านได้ต่อสู้เพื่อขอไฟฟ้าเข้าหมู่บ้านมานานกว่า 10 ปี ทั้งๆ ที่อยู่ห่างจากระบบสายส่งไฟฟ้าของเทศบาลนครเชียงใหม่ไม่ถึง 1 กิโลเมตร (Powell, 2008) แต่ไฟฟ้าเพิ่งเข้าถึงหมู่บ้านเมื่อปลายปี พ.ศ. 2552 นี้เอง ต่างจากกรณีชุมชนม้งดอยปุยซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพเช่นเดียวกัน แต่กลับมีหน่วยงานราชการมาตั้งอยู่ในพื้นที่เป็นจำนวนมาก มีสิ่งอำนวยความสะดวกขั้นพื้นฐานครบครัน รวมถึงการเป็นแหล่งท่องเที่ยวซึ่งทำให้ชุมชนถูกผนวกเข้ากับเมือง ทำให้มีโอกาสในการทำงานนอกภาคการเกษตรมากขึ้น ขณะเดียวกันการที่หมู่บ้านตั้งอยู่ในเขตอนุรักษ์มิได้ทำให้ชุมชนขาดการดูแลจากภาครัฐเนื่องจากการส่งเสริมการท่องเที่ยว ชาวบ้านจึงมีช่องทางหารายได้ในการดำรงชีวิตเพิ่มขึ้น (ดาริกา ห้วยทราย, 2545) ในทางกลับกันชุมชนบ้านแม่เหียะในกลับมีสถานภาพ “ไร้ตัวตน” คล้ายกับชุมชนแออัดในตัวเมืองเชียงใหม่ จากการศึกษาของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2542) และเนตรดาว แพทย์กุล (2544) พบว่า กลายเป็นเมืองและการพัฒนา นอกจากจะเป็นเหตุให้เกิดชุมชนแออัดแล้ว ยังก่อให้เกิดการเบียดขับ (marginalisation) กลุ่มชายขอบ เมื่อชนชั้นกลางเห็นว่าชาวชุมชนแออัดเป็นคนอื่น (the others) ที่ต้องกำจัดให้พ้นไปจากพื้นที่เมือง โดยเรียกร้องให้เทศบาลมีนโยบายไร้ชุมชนแออัดเนื่องจากต้องการให้เชียงใหม่เป็น “เมืองน่าอยู่” ที่ได้กลายเป็น

เงื่อนไขที่บีบคั้นให้ชาวชุมชนแออัดบางส่วนจำเป็นต้องรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องความชอบธรรมในการอยู่อาศัยบนพื้นที่เดิม

หากมองโดยผิวเผินแล้วเสมือนว่าชุมชนแห่งนี้ต่อต้านการพัฒนา แต่ในความเป็นจริงแล้วคนในชุมชนต่างพยายามเรียกร้องเพื่อให้ได้มาซึ่งการพัฒนา ดังนั้น การที่ชุมชนตกอยู่ภายใต้การถูกปิดล้อมจากการอนุรักษ์ การถูกช่วงชิงทรัพยากรจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ แต่ในขณะเดียวกันชาวบ้านก็ต้องการการพัฒนาขั้นพื้นฐาน มีการต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิในพื้นที่ และการประกาศถึงการมีตัวตนของชุมชนโดยการเข้าร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนและเครือข่ายภาคประชาสังคมในเมืองเชียงใหม่ เช่น ภาวีสันฮักเจียงใหม่ การเข้าร้องเรียนต่อคณะอนุกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ¹ การลุกขึ้นมาทำกิจกรรม การรวมตัวกันหรือการเคลื่อนไหวอย่างเป็นรูปธรรมของคนแม่เหิยะใน ไม่ว่าจะเป็นคนเฒ่าคนแก่ วัยรุ่นและคนหนุ่มสาวเหล่านี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นความพยายามสื่อสารกับสังคมภายนอกว่าพวกเขา คนบ้านแม่เหิยะใน มีพื้นที่ มีชีวิต มีตัวตนอยู่ในสังคมแห่งนี้ เป็นการประกาศให้รัฐและสังคมภายนอกได้รับรู้ว่า พวกเขาอาศัยอยู่ที่นี้ ที่บ้านแม่เหิยะในแห่งนี้ (กวีปกรณ, 2553; สิริลักษณ์ ศรีประสิทธิ์, 2553)

ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่บ้านแม่เหิยะในเมื่อเปรียบเทียบกับกรณีศึกษาดังกล่าว พบว่าการที่ชุมชนแห่งนี้ต้องเผชิญกับกระแสการพัฒนาไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ แรงกดดันจากการประกาศเขตอนุรักษ์ และการช่วงชิงฐานทรัพยากรจากกระบวนการพัฒนา ในขณะที่วิถีชีวิตของชาวบ้านมีความหลากหลายมาก ทั้งที่ยังพึ่งพาฐานทรัพยากรในการดำรงชีวิต การทำการเกษตร และโดยเฉพาะเป็นแรงงานในภาคต่างๆ ในตัวเมืองเชียงใหม่ เป็นจุดตัดที่มีการดำรงชีวิตชนบท (rural livelihood) ผสมกับแบบแผนชีวิตของคนในเมือง (urban lifestyle) เป็นพื้นที่ที่กำลังก้ำกึ่ง/พรมแดน (in-between) มีลักษณะเป็นลูกผสม (hybridization) ระหว่างความเป็นเมืองและชนบท ชาวบ้านเปรียบเสมือนกลุ่มชายขอบหรือกลุ่มที่ถูกกดทับ (margins/subaltern) ทั้งจากกระบวนการอนุรักษ์และการพัฒนา ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาในด้านประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่และวิถีชีวิตของชาวบ้าน ภายใต้กระบวนการพัฒนาและการอนุรักษ์ของรัฐ ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนในหลายด้าน โดยเฉพาะปัญหาการแย่งชิงพื้นที่และทรัพยากร ท่ามกลางปัญหาดังกล่าวนี้ ชาวบ้านมีการปรับเปลี่ยนยุทธวิธีการดำรงชีวิต การต่อสู้ต่อรอง การสร้างพื้นที่ อัตลักษณ์ และการกำหนดประวัติศาสตร์ชุมชนขึ้นใหม่อย่างไร เพื่อสามารถดำรงคงอยู่ได้ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบัน

¹ หมายถึง คณะอนุกรรมการด้านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง/สิทธิชุมชน โดยแบ่งออกเป็น คณะอนุกรรมการหลัก 4 คณะ และคณะอนุกรรมการเฉพาะกิจ 3 คณะ

1.2 คำถามการวิจัย

1.2.1 วิถีชีวิตในอดีตของชาวบ้านแม่เหิยะในปัจจุบันเป็นอย่างไร มีประวัติความเป็นมาของการดำรงชีวิตและพัฒนาการของชุมชนอย่างไร

1.2.2 วาทกรรมการอนุรักษ์ธรรมชาติและสภาพของรัฐมีการทำงานหรือปฏิบัติการร่วมกันในพื้นที่อย่างไร ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างไร

1.2.3 ชาวบ้านมีการปรับเปลี่ยนยุทธวิธีการดำรงชีวิต การต่อสู้ต่อรอง การสร้างพื้นที่อัตลักษณ์ และการกำหนดประวัติศาสตร์ชุมชนขึ้นใหม่ภายใต้บริบทการอนุรักษ์ธรรมชาติและสภาพพัฒนาได้อย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1.3.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของวิถีชีวิตและพัฒนาการของชุมชนบ้านแม่เหิยะใน

1.3.2 เพื่อศึกษาพัฒนาการและปฏิบัติการของวาทกรรมการอนุรักษ์และการพัฒนาของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านแม่เหิยะใน

1.3.3 เพื่อศึกษารูปแบบ แนวทางในการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิต การต่อสู้ต่อรอง การสร้างพื้นที่ อัตลักษณ์ และการกำหนดประวัติศาสตร์ชุมชนบ้านแม่เหิยะใน ภายใต้บริบทของการอนุรักษ์และการพัฒนา

1.4 ขอบเขตการวิจัยเบื้องต้น

1.4.1 การตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชาวบ้าน เกิดจากความต้องการพื้นที่อยู่อาศัยเป็นปัจจัยสำคัญ ส่วนการทำมาหากิน ชาวบ้านมิได้พึ่งพาเพียงฐานทรัพยากรในชุมชน ตรงข้ามกลับมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกันระหว่างชุมชนในป่ากับเมืองและชุมชนรอบข้างมาโดยตลอด

1.4.2 การแย่งยึดพื้นที่และการช่วงชิงฐานทรัพยากรในชุมชน มีสาเหตุมาจากกระบวนการอนุรักษ์และการพัฒนาของรัฐที่ทำงานร่วมกัน ทำให้ชาวบ้านประสบความยากลำบากในการดำรงชีวิตมากขึ้น แต่ชาวบ้านได้พยายามปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต การแสวงหาทางเลือกในการทำมาหากิน รวมถึงต่อสู้ต่อรองเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ในสถานการณ์ปัจจุบัน

1.5 ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านพื้นที่ การศึกษาครั้งนี้ได้ทำการศึกษามูลบ้านท่ามกลางหุบเขา คือ บ้านแม่เหิยะใน ซึ่งเป็นห่อมบ้านที่ขึ้นอยู่กับบ้านป่าจี้ หมู่ที่ 3 ตำบลแม่เหิยะ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอเมืองเชียงใหม่ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 10

กิโลเมตร สามารถเข้าถึงหมู่บ้านได้โดยสะดวกเนื่องจากเป็นถนนลาดยาง ใช้เวลาเดินทางประมาณ 15 นาที โดยมีอาณาเขตติดต่อ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย

ทิศตะวันออกติดต่อกับสถานีวิจัยและศูนย์ฝึกอบรมการเกษตรแม่เหียะ คณะ

เกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วัดพระธาตุดอยคำ และบ้านป่าจี้ หมู่ที่ 3 ตำบลแม่เหียะ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

ทิศใต้ ติดต่อกับดอยคำ บ้านปงใต้ หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านปง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

ทิศตะวันตก ติดต่อกับบ้านปงเหนือ หมู่ที่ 2 และบ้านปงใต้ หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านปง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

สภาพพื้นที่ทั่วไปของหมู่บ้าน ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มแคบๆ ระหว่างหุบเขาของเทือกดอยสุเทพ-ปุยและดอยคำ พื้นที่โดยรวมประมาณ 558 ไร่ มีลำห้วยแม่เหียะหลวงเป็นลำน้ำสายหลักของหมู่บ้านที่ใช้ในการอุปโภคบริโภค มีระบบเหมืองฝายที่ทำหน้าที่กักเก็บน้ำเข้าสู่พื้นที่ทำกินของชาวบ้าน ชาวบ้านในอดีตมีอาชีพทำการเกษตรและการเก็บหาของป่ามาเลี้ยงชีวิต ปัจจุบันชาวบ้านที่เป็นคนเฒ่าคนแก่ยังทำการเกษตรและเก็บหาของป่า แต่คนรุ่นใหม่ส่วนใหญ่เข้าไปทำงานภาคบริการในเมือง เช่น รับจ้าง และรับราชการมากขึ้น จากการติดตามของผู้ศึกษาในช่วงระยะเวลาสี่ปีที่ผ่านมา จนปัจจุบันยังพบว่า มีการตั้งถิ่นฐานจากคนภายนอกมากขึ้น ชาวบ้านส่วนใหญ่มีฐานะปานกลาง บางรายจน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องมักไม่ให้ความสนใจต่างๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้เมืองเชียงใหม่เพียง 10 กิโลเมตร

ขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษครั้งนี้ครอบคลุมถึงการศึกษาพัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางพื้นที่อันเนื่องมาจากการอนุรักษ์และการพัฒนาของรัฐ การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชน รวมถึงการศึกษายุทธวิธีการต่อรองของชาวบ้านเพื่อการเข้าถึงทรัพยากร การเข้าถึงการพัฒนา การสร้างพื้นที่ ประวัติศาสตร์ชุมชนขึ้นใหม่ภายในกระบวนการพัฒนาและการอนุรักษ์

ขอบเขตด้านประชากร ศึกษาประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่บ้านแม่เหียะใน หมู่ที่ 3 ตำบลแม่เหียะ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 212 คน เป็นชาย 101 คน หญิง 111 คน ใน 105 หลังคาเรือน

ขอบเขตด้านเวลา ศึกษาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน พ.ศ. 2480 จนถึงปัจจุบัน โดยแบ่งช่วงเวลาการศึกษาออกเป็น 3 ช่วง คือ ช่วงก่อนมีการตั้งชุมชนจนถึงก่อนการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย (ก่อนปี พ.ศ. 2482 ถึงปี พ.ศ. 2523) ช่วงประกาศเขตอุทยานแห่งชาติดอย

สุเทพ-ปุยและการพัฒนาช่วงแรก (พ.ศ. 2524-2544) และการพัฒนาหลังจากมีโครงการเชียงใหม่
ไนท์ซาฟารีจนปัจจุบัน (พ.ศ. 2545-2555)

1.6 นิยามศัพท์เชิงปฏิบัติการ

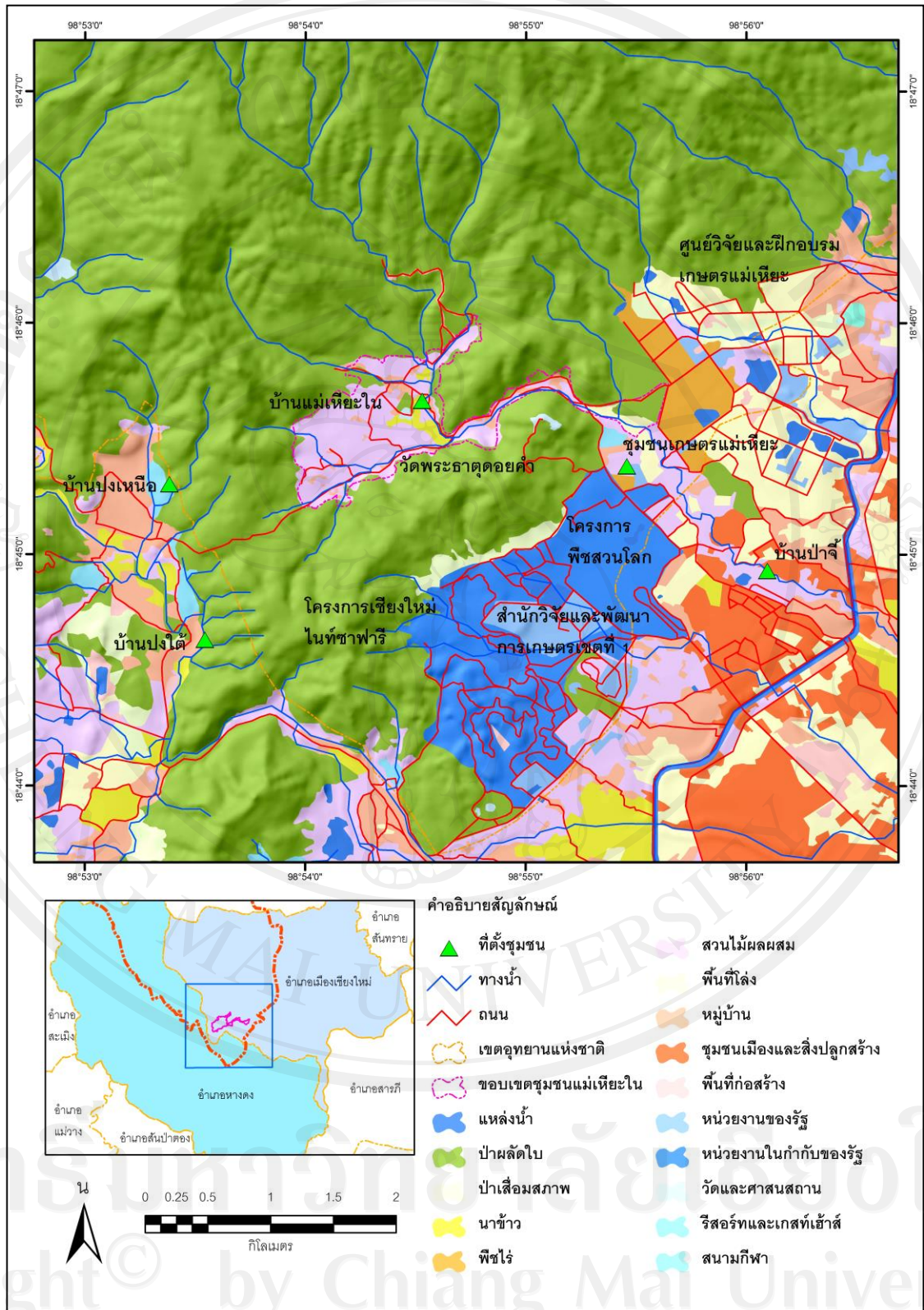
ตัวแสดง/ผู้ปฏิบัติการ (actors) คือ ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับบริบทในพื้นที่ ทั้งชาวบ้าน ชาวณาชาวไร่ พ่อค้า เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักพัฒนา นักท่องเที่ยว ทั้งที่เป็นปัจเจก กลุ่มคนหรือองค์กร ที่มีส่วนในการแทรกแซงซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทั้งด้านกายภาพ ความหมายและความสัมพันธ์ในพื้นที่ มีทั้งชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่มาแต่เดิม คนที่ย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ รวมถึงบุคคลภายนอกที่เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน

การเบียดขับ (marginalisation) คือ กระบวนการกีดกันและสร้างความเป็นอื่นเพื่อมิให้คน กลุ่มคนในสังคมบางกลุ่มเข้าถึงทรัพยากรหรือการพัฒนาบางอย่าง

กลุ่มคนชายขอบ (marginalized group) คือ คนหรือกลุ่มคนที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากร การพัฒนา หรือมีสิทธิในการดำรงชีวิตภายในสังคมได้น้อยกว่ากลุ่มอื่นๆ

การกดทับ/กลุ่มคนที่ถูกกดทับ (subaltern/subaltern group) คือ การอธิบายลักษณะผู้คนที่อยู่ชายขอบหรือกลุ่มที่อยู่ภายนอกของโครงสร้างอำนาจในสังคม กลุ่มที่ถูกกดทับจึงอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ซับซ้อนทั้งในระดับชนชั้น เพศสภาพ ความเป็นท้องถิ่น เป็นชาวบ้านที่ถูกรัฐหรือชนชั้นปกครองเพิกเฉย

ความเป็นอื่น (otherness) คือ การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งถูกนิยามความหมายให้อยู่ในฐานะที่แตกต่างไปจากคนกลุ่มใหญ่ รวมถึงคนที่มีสถานะต่ำกว่าหรือเป็นรองเมื่อถูกรวมเข้ากับกลุ่มคนกลุ่มหนึ่ง

ภาพ 1.1 พื้นที่ศึกษา

ที่มา: ศูนย์ภูมิภาคเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ (ภาคเหนือ)

1.7 ทบทวนกรอบแนวคิด ทฤษฎี วรรณกรรมและงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สำหรับกรอบแนวคิด ทฤษฎี และการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้น ผู้ศึกษาได้ทำการทบทวนวรรณกรรมต่างๆ หลายด้าน พบว่าแนวคิดที่ช่วยสร้างกรอบคิดและสามารถใช้อธิบายกระบวนการที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาได้ 3 กรอบแนวคิด ดังต่อไปนี้ 1) กรอบแนวคิดวาทกรรมการพัฒนาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (discourse of development, nature and environment) 2) กรอบแนวคิดยุทธวิธีการดำรงชีวิต (livelihood strategies) และ 3) กรอบแนวคิดของพื้นที่ที่สาม (thirdspace)

1.7.1 กรอบแนวคิดวาทกรรมการพัฒนา ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (Discourse of development, nature and environment)

การพัฒนามีผู้ให้นิยามไว้มากมายแต่ความหมายโดยทั่วไป คือ การทำให้เจริญขึ้น ทำให้ดีขึ้น ซึ่งมีแสดงถึงความก้าวหน้า การเปลี่ยนแปลงในเชิงบวก (เนตรดาว แพทย์กุล, 2544: 4) การศึกษาการพัฒนากระแสหลักในปัจจุบันทฤษฎีความทันสมัย (modernization theory) ยังคงมีอิทธิพลอยู่มากตั้งแต่ระดับชาติ ภูมิภาคไปจนถึงระดับโลก เกิดรัฐที่มุ่งมั่นในการพัฒนา (developmental state) ขึ้นทั่วไปโดยเฉพาะประเทศในโลกที่สาม ซึ่งมีเป้าหมายหลักในการจัดการความยากจนและพัฒนาคุณภาพชีวิตประชาชนให้สูงขึ้น มุ่งเน้นที่การเพิ่มรายได้และกระจายรายได้สู่คนยากจน รวมถึงการให้การศึกษา การพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน พัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก โดยเชื่อว่าจะทำให้คนหลุดพ้นจากความยากจนได้ในที่สุด ในด้านตรงข้าม การพัฒนากลับทำให้เกิดความยากจน ความแตกต่างทางเศรษฐกิจมากขึ้น เกิดสงคราม การละเมิดสิทธิมนุษยชนและปัญหาสังคมขยายวงกว้างขึ้น ในขณะที่ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมก็เสื่อมโทรมลงอย่างมาก นักสังคมศาสตร์จึงตั้งคำถามต่อการพัฒนาโดยการนำเอาแนวคิดของ Marx เกี่ยวกับความไม่เท่าเทียมกันของอำนาจและความขัดแย้งทางชนชั้น โดยเฉพาะพวก neo-Marxist เช่น ทฤษฎีการพึ่งพาของ Frank (1967) ทฤษฎีระบบโลกของ Wallerstein (1979) ทฤษฎีการปะทะประสานของวิถีการผลิตของ Rey (1973) (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2533) ทั้งหมดนี้จัดอยู่ในกลุ่มที่เรียกว่า ทฤษฎีความด้อยพัฒนา (underdevelopment theory) นำไปสู่การถกเถียงเกี่ยวกับการพัฒนาที่ไม่สมดุล (uneven development) ดังที่นักภูมิศาสตร์สายมาร์กซิสต์ให้ความสนใจคือ เรื่องพื้นที่และความสัมพันธ์ทางสิ่งแวดล้อม การจัดระเบียบทางพื้นที่ (spatial organization) ใช้วิธีวิเคราะห์วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ที่สนใจในแง่ที่ทุนนิยมทำให้เกิดการแบ่งงาน ชนชั้น การผลิต การบริโภค นำไปสู่การแบ่งแยกพื้นที่และความไม่เท่าเทียมกันของการพัฒนาในที่สุด (ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์, 2549)

แม้ว่าทฤษฎีการพัฒนาในกลุ่มของ neo-Marxist จะช่วยให้เราเข้าใจมุมมองของการพัฒนาและการวิพากษ์การพัฒนา แต่ก็ไม่สามารถหลุดออกจากตัวแบบที่เรียกว่า “ความทันสมัย”

ไปได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างวาทกรรมการพัฒนาใหม่ๆ เช่น การพัฒนาทางเลือก การพัฒนาที่ยั่งยืน การจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วม ฯลฯ ขึ้นมาเพื่อปรับปรุง เปลี่ยนแปลงวาทกรรมการพัฒนาที่ดำรงอยู่ แต่ก็มีได้แสดงถึงความรู้และความต้องการที่จะหนีออกไปจากวาทกรรมการพัฒนาแต่อย่างใด เพราะยังเป็นการพูด การคิดในกรอบของการพัฒนายูนั่นเอง ดังนั้น การก้าวข้ามกรอบการพัฒนาจึงต้องทำการสลายกรอบ/เส้นแบ่งเหล่านี้ออก เพื่อเปิดโปงให้เห็นเทคนิค วิธีการของอำนาจที่เข้าไปควบคุม/กำกับการณ์ความหมายของวาทกรรม² ซึ่งก็คือ การผลิตสร้างความหมาย ความรู้ ความจริงของอำนาจในการกำหนดความเป็นไปของสังคม (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร, 2549: 3-10)

งานเขียน The Order of Discourse ของ Foucault (1970) กล่าวว่า การวิเคราะห์การพัฒนาในฐานะที่เป็นวาทกรรม คือ การเปิดโปง/เปิดเผยให้เห็นถึงฐานะความเป็นวาทกรรมของสรรพสิ่งต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในสังคม การวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) จะช่วยให้เราเห็นว่า วาทกรรม คือ ระบอบอำนาจ (regime of power) อันสลับซับซ้อน ที่ผลิตสร้างอัตลักษณ์/ความหมาย โดยภาษา/สัญลักษณ์ และกฎเกณฑ์ต่างๆ ในสังคมในการกำหนดว่าอะไรคือความรู้/ความไม่รู้ จริง/ไม่จริง มากกว่าข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ พร้อมกันนั้นก็ทำการเก็บกด/ปิดกั้น ว่าอะไรคือสิ่งที่ควรพูด/ไม่ควรพูด แสดงออก/ห้ามแสดงออก รวมถึงการจัดระเบียบผู้คนในสังคม

ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร ได้ขยายความจากงานของ Foucault ว่า หัวใจของการวิเคราะห์วาทกรรมจึงอยู่ที่การพิจารณาสืบค้นวิธีการหรือกระบวนการใดๆ ที่สิ่งต่างๆ ในสังคมถูกทำให้กลายเป็นวัตถุเพื่อการศึกษา อันจะช่วยให้เห็นรายละเอียดของขั้นตอน ความซับซ้อนและความเป็นมาของเงื่อนไขต่างๆ ที่นำไปสู่การก่อตัว/การเกิดของวาทกรรม และผลกระทบ/ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากปฏิบัติการของวาทกรรม เริ่มจากการตั้งคำถามพื้นฐานง่ายๆ เช่น อะไรคือการพัฒนา จะช่วยให้เราเชื่อมโยงอำนาจในสังคมว่า ใครมีอำนาจ/ความชอบธรรมที่จะพูดถึงเรื่องการพัฒนา พูดอย่างไรและทำไม เมื่อรู้ว่าสิ่งต้องการศึกษาคืออะไร โดยดูว่ามีกฎเกณฑ์อะไรมาจำกัดการพูด การเขียนหรือการคิดในเรื่องนั้นๆ ขึ้นต่อไป คือ ดูว่าสิ่งที่ว่านี้มีบทบาท/หน้าที่อย่างไรในสังคม คือ ภาวปฏิบัติการจริงของวาทกรรมในเรื่องนั้น ซึ่งจะช่วยให้เราเชื่อมโยงเครือข่ายของสภาพสังคมที่วาทกรรมชุดนั้นดำรงอยู่ว่ามีรายละเอียด มีกลยุทธ์อย่างไร ซึ่งจะช่วยให้เปิดเผยการปิดบัง/ซ่อนเร้นของอำนาจที่ครอบงำสังคม และเปิดโอกาสให้มีการต่อสู้/ต่อรองกับอำนาจครอบงำได้ (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร, 2549: 27-36)

² วาทกรรม (discourse) คือ สิ่งที่ทำหน้าที่สร้างสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับในสังคมวงกว้าง (valorize) ขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่เก็บกด/ปิดกั้น (subjugate) มิให้เอกลักษณ์และความหมายบางอย่างเกิดขึ้น หรือไม่ทำให้เอกลักษณ์และความหมายบางสิ่งที่ดำรงอยู่แล้วในสังคมสามารถเลื่อนหาย (displace) ไปได้พร้อมๆ กันด้วย (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร, 2549)

Escobar (1984; 1995) เป็นผู้เริ่มนำกรอบคิดเกี่ยวกับความรู้และอำนาจของ Foucault มาใช้ในการวิเคราะห์การพัฒนาในฐานะที่เป็นวาทกรรมของทฤษฎีการพัฒนากระแสหลัก ในช่วงปี 1960 เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งการพัฒนานี้ถูกยกระดับทำให้กลายเป็นความจริง และเป็นวาทกรรมหลักในการสร้างความทันสมัย โดยมีกลไกที่สำคัญ 3 ประการ คือ

ประการแรก การทำให้การพัฒนากลายเป็นศาสตร์/องค์ความรู้ประเภทหนึ่ง เกิดผู้เชี่ยวชาญด้านการพัฒนาเพื่อทำหน้าที่ถ่ายทอดองค์ความรู้เหล่านี้ เกิดศาสตร์ด้านการพัฒนา เช่น เศรษฐศาสตร์การพัฒนา สังคมวิทยาการพัฒนาหรือการศึกษาการพัฒนา (development studies) ผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้จะเป็นผู้พิจารณาว่าอะไรคือการพัฒนา อะไรคือการไม่พัฒนา เพื่อให้คำแนะนำและสร้างการพัฒนาแก่ประเทศยากจนในการเปลี่ยนให้สังคมไปไปตามแบบอย่างโลกตะวันตก

ประการที่สอง กระบวนกีดกันองค์ความรู้อื่นให้กลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ไม่พัฒนา” โดยมีชาติตะวันตกเป็นต้นแบบในการพัฒนา ในขณะที่วิถีชีวิตดั้งเดิมในสังคมแบบอื่นๆ เช่น วิถีชีวิตของคนพื้นถิ่นกลายเป็นสังคมล่าหลังที่ยังไม่พัฒนา ประเทศที่ยังไม่พัฒนาเหล่านี้จึงต้องจัดการและเปลี่ยนแปลงให้มีลักษณะของการพัฒนา

ประการที่สาม การจัดการและสร้างระเบียบเกี่ยวกับการพัฒนาเพื่อสร้างเป็นตัวแบบที่ทุกประเทศต้องดำเนินการ ประเด็นนี้ Escobar เห็นว่าการพัฒนาเป็นผลผลิตของการสร้างวาทกรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาขึ้นมาเป็นเครื่องมือของชาติตะวันตกในการครอบงำและจัดการกับประเทศยากจน เพื่อให้เข้ามาอยู่ภายใต้ขอบข่ายแห่งอำนาจของชาติเหล่านั้น ซึ่งหากพิจารณาในระดับรัฐของประเทศโลกที่สามแล้ว การพัฒนาที่ดำเนินการ โดยรัฐจึงแสดงให้เห็นถึงกระบวนการที่รัฐกระทำต่อผู้ที่อยู่อาศัยภายในประเทศของตน ให้กลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการปกครองและจัดการผู้คนได้อย่างมีประสิทธิภาพ (Escobar, 1984: 384-390)

Ferguson (2006) ได้นำแนวการวิเคราะห์วาทกรรมการพัฒนาของ Escobar ไปใช้ในการศึกษาด้านการวางแผนนโยบายของรัฐบาลประเทศ Lesotho ในทวีปแอฟริกา ซึ่งได้ดำเนินการในพื้นที่เมืองแห่งหนึ่ง โดยมองว่าแผนการพัฒนาต่างๆ ที่รัฐเอาเข้าไปใช้ในพื้นที่โดยอ้างว่าเพื่อการพัฒนา นั้น กลับไม่สามารถช่วยพัฒนาชีวิตเป็นอยู่ของชาวบ้านให้ดีขึ้นได้ ผลที่ตามมาอีกด้านหนึ่งจึงเป็นการขยายอำนาจรัฐเข้าสู่พื้นที่ โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของหน่วยงานในการพัฒนาของรัฐ มีการส่งตัวแทนของรัฐเข้าสู่พื้นที่ โดยก่อนที่จะมีการพัฒนานั้นสิ่งที่รัฐดำเนินการ คือการให้ความหมายต่อพื้นที่ที่ยังไม่เกิดการพัฒนา ซึ่งจะสร้างความชอบธรรมให้รัฐว่าเป็นพื้นที่ที่ต้องพัฒนา และต้องพัฒนาตามแผนการที่รัฐกำหนด จึงเกิดโครงการพัฒนาเข้าไปในพื้นที่ในภายหลัง (Ferguson, 2006)

Vandergeest (2007) ได้วิเคราะห์และอธิบายรูปแบบของการพัฒนาทั้งหลายที่เกิดขึ้นว่า โดยธรรมชาติแล้วการพัฒนาเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นบนพื้นที่ ตั้งแต่โครงการขนาดเล็กไปจนถึงโครงการขนาดใหญ่ (mega projects) การจัดแบ่งเขตเพื่อให้เข้าถึงหรือไม่สามารถเข้าถึงพื้นที่นั้นๆ เมื่อเกิดโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อน จำเป็นจะต้องมีการนิยามความหมายและจัดระเบียบควบคุมพื้นที่ขึ้นมาใหม่พร้อมไปกับการพัฒนา เกิดการไล่ที่ (displacements) อันเป็นผลมาจากแรงกดดันจากนโยบายการพัฒนา เกิดการจัดเขตพื้นที่ควบคุม ทำให้ชาวบ้านที่รัฐอาจไม่ได้จัดหาทรัพยากร สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานหรือบริการสาธารณะได้อย่างทั่วถึง จำเป็นต้องย้ายถิ่นที่อยู่เพื่อต้องการเข้าถึงบริการดังกล่าว (Vandergeest, 2007: 136-38) และในการดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ จำเป็นต้องมีการกำหนดเขตการพัฒนาและการจัดการพื้นที่ แผนที่จึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญของรัฐในการดำเนินโครงการพัฒนา โดยมีหลักการทำแผนที่ที่เป็นสากลและมีวิธีการศึกษาเฉพาะทางจนกลายเป็นศาสตร์สาขาหนึ่งของภูมิศาสตร์ ดังนั้น แผนที่จึงเป็นความรู้ชนิดหนึ่ง และมีอำนาจในการควบคุมจัดการสิ่งต่างๆ ตั้งแต่การกำหนดเขตแดนประเทศ การทำแผนที่การใช้ที่ดิน การวางผังเมือง ฯลฯ ซึ่งมีพัฒนาการมาจากประเทศในยุโรป โดยเฉพาะในสมัยอาณานิคมที่ใช้แผนที่เป็นเครื่องมือในการแสวงหาอาณานิคม รวมถึงใช้ในการบริหารจัดการและควบคุมอาณานิคมในเวลาต่อมา หากมองอีกด้านหนึ่ง แผนที่ คือ วาทกรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นผลผลิตของสังคม สามารถที่จะเปิดเผย/ปิดบังสิ่งใดๆ ลงในแผนที่ ในขณะนี้แผนที่ก็คือ พื้นที่หรือที่ตั้งทางยุทธวิธีที่อำนาจกับความรู้มาบรรจบกันนั่นเอง นักแผนที่จึงมีบทบาทในการจัดวางโครงสร้างอำนาจในสังคมและการสร้างอำนาจให้เห็นเป็นรูปธรรม (Harley, 1989) รัฐจึงมักจะใช้แผนที่ในการกำหนดขอบเขตเพื่อควบคุมหรือบริหารจัดการ โดยเฉพาะด้านทรัพยากรธรรมชาติ การจัดการป่าไม้ เป็นการขยายอำนาจรัฐส่วนกลางเข้าควบคุม/ครอบครองทรัพยากรและคนในพื้นที่ โดยอ้างความเป็นวิทยาศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีการจัดระเบียบพื้นที่มาจัดระเบียบผู้คน ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมคนและทรัพยากรในพื้นที่ (Vandergeest and Peluso, 1995) แต่การขยายพื้นที่อนุรักษ์ เช่นนี้กลับสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในป่าเป็นจำนวนมาก ป่าและนโยบายอนุรักษ์จึงกลายเป็นเวทีต่อสู้ของชาวบ้านเพื่อรักษาสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2541)

ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่ผู้คนมักจะมองว่าแยกขาดออกจากการพัฒนานั้น แท้ที่จริงแล้วฐานคิดดังกล่าวมีความเชื่อมโยงกัน เนื่องจากอุดมการณ์เกี่ยวกับธรรมชาติถูกสร้างขึ้นภายใต้ประวัติศาสตร์บริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง เช่นเดียวกับการพัฒนา โดยการสร้างภาพว่าธรรมชาติเป็นสิ่งอ่อนโยนและถูกทำลายด้วยมนุษย์ การสร้างความจริงว่าธรรมชาติสามารถพัฒนาได้ถ้าอยู่ภายใต้กฎและขีดจำกัดของธรรมชาติ แสดงให้

เห็นถึงความเชื่อว่ามนุษย์สามารถจัดการกับธรรมชาติได้ ซึ่งเป็นมุมมองของผู้ปกครอง ขณะที่พวกสิ่งแวดล้อมนิยม (environmentalists) ซึ่งมีแนวคิดปฏิเสธความทันสมัยแต่ก็ยังเชื่อมั่นในวิทยาศาสตร์เช่นเดียวกัน ซึ่งมีได้เป็นทางออกในการแก้ปัญหาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด (Pepper, 1996: 1-8)

ดังปรากฏในงานของ Scott (1998) ที่ชี้ให้เห็นว่า ฐานคิดของการจัดการป่าไม้แบบวิทยาศาสตร์ (scientific forestry) มีจุดกำเนิดและพัฒนาการในช่วงปี ค.ศ. 1765-1800 แถบ Saxony และ Prussia ในเยอรมนี แนวคิดนี้มีพื้นฐานมาจากความต้องการแสวงหาประโยชน์จากป่าเพื่อพัฒนาอุตสาหกรรม เป็นการมองป่าไม้แบบอรรถประโยชน์ (utilitarian) ที่มองป่าไม้เป็นเพียงเป็นทุนทางการเงินและการค้า ธรรมชาติอันเป็นมิติที่ซับซ้อนทั้งด้านนิเวศ เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ศาสนา ความเชื่อ ต่างถูกลดรูปเหลือเพียงมูลค่าทางเศรษฐกิจ สิ่งมีชีวิตที่ไร้ประโยชน์ถูกเรียกว่าวัชพืชหรือแมลงศัตรูพืช สัตว์ที่เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็ถูกเรียกว่าฝูงปศุสัตว์ ส่วนผู้คนและชุมชนในป่า ตลอดจนประชาชนทั่วไปต่างก็ถูกกีดกันออกจากป่า มีการกำหนดรูปแบบ เครื่องมือและหน่วยวัดต่างๆ ที่เรียกว่า simplification and standardization คือ การทำให้เกิดความง่ายและกำหนดให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน เพื่อเอื้อต่ออำนาจรัฐในการจัดระเบียบธรรมชาติ พื้นที่และผู้คน เช่น การจัดการที่ดินโดยใช้แผนที่เพื่อสร้างมาตรฐานในรัสเซีย การจัดระบบหน่วยวัดให้เป็นมาตรฐานเดียวกันในฝรั่งเศส ส่วนในเยอรมนีมีการปลูกป่าเป็นแถวเป็นแนว มีระยะห่างตามกำหนดเพื่อง่ายต่อการจัดเก็บภาษีและการสัมปทาน เป็นต้น รัฐจึงสามารถผูกขาดความรู้ในการจัดการป่าไม้ได้อย่างอิงความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์ รัฐต่างๆ ในยุโรป ตลอดจนสหรัฐอเมริกาจึงนำแนวคิดนี้ไปใช้ในประเทศของตน รวมถึงประเทศที่เป็นอาณานิคมด้วย เช่น อินเดีย ออสเตรเลียและอเมริกาใต้ การจัดการป่าไม้แบบวิทยาศาสตร์นี้แสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจประเทศเจ้าอาณานิคมอย่างเข้มข้น ทั้งยังสืบทอดไปสู่ชนชั้นนำในประเทศอาณานิคมเหล่านั้น โดยใช้หลักการจัดการป่าไม้แบบวิทยาศาสตร์ที่หล่อหลอมระบบการค้าเพื่อสะสมความมั่งคั่งในการสร้างรัฐชาติ

ต่อมาเมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่ส่งผลให้เกิดการเสื่อมโทรมของธรรมชาติและเกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ ชนชั้นกลางและชนชั้นสูงในยุโรปได้สร้างแนวคิดการสงวนรักษา (preservation)³ ซึ่งเป็นปฏิกิริยาต่อปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นในยุโรป ทำให้เกิดวิถีคิดต่อ

³ ในสหรัฐอเมริกา John Muir เป็นผู้นำเสนอแนวคิดการสงวนรักษา (preservation) โดยมีเนื้อหาว่า ควรจะมีการเก็บรักษาบางสิ่ง สถานที่บางแห่ง ระบบนิเวศที่มีคุณค่าความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี สุนทรียภาพ จริยธรรม ศิลธรรม ศาสนา ความเชื่อต่างๆ ไม่ควรจะนำไปใช้ประโยชน์ เป็นการมองธรรมชาติแบบโรแมนติค (transcendental romanticism) แต่แนวคิดเรื่องการอนุรักษ์ (conservation) ของ Gifford Pinchot นั้น เสนอว่า ควรจะมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดและยั่งยืน ซึ่งเป็นมุมมองแบบอรรถประโยชน์ (utilitarian) ทั้งสองแนวคิดนี้จึงมีความแตกต่างกันพอสมควร (Pepper, 1996 ส่วนแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมและการสงวนรักษาธรรมชาติในสหรัฐอเมริกาสามารถอ่านเพิ่มเติมได้ใน Guba (1989)) ในประเทศไทยแนวคิดทั้งสองมีอิทธิพลต่อการจัดการทรัพยากร

ธรรมชาติในลักษณะของการแสวงหาธรรมชาติดั้งเดิม (wilderness) ในฐานะที่เป็น “จิตวิญญาณอันบริสุทธิ์” ของธรรมชาติ จึงเป็นที่มาของของแนวคิดเกี่ยวกับป่าปลอดมนุษย์ อันเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของการจัดการป่าแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งแม้ว่าวิชาการไม้ป่าเพื่อการค้าและป่าอนุรักษ์ปลอดมนุษย์ดูเหมือนจะขัดแย้งกัน แต่สิ่งที่ตรงกันก็คือ การจัดการป่าเชิงพาณิชย์ต้องการป่าที่ปลอดมนุษย์ เพื่อมิให้กระทบต่อป่าที่เป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ขณะที่ป่าอนุรักษ์ก็ต้องการปลอดจากมนุษย์ ยกเว้นรัฐที่ทำหน้าที่อนุรักษ์ป่าไม้ ประการต่อมา คือ การจัดการป่าทั้งสองแบบต้องอาศัยอำนาจรัฐในการค้าขาย และเพื่อสร้างความชอบธรรมต่ออำนาจรัฐ ก็ต้องอาศัยวาทกรรมความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาอ้างอิงทั้งสองแบบ ที่มาแห่งอำนาจการจัดการป่าสองแบบอาจจะไปด้วยกันได้ แต่ในภาคปฏิบัติกลับมีความลักลั่นขัดแย้งกัน รัฐในยุโรปและสหรัฐอเมริกาจึงได้แก้ปัญหาโดยหลักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยการแบ่งลำดับชั้น (hierarchy) ให้กับป่า โดยการจำแนกให้ป่าอนุรักษ์ที่ปลอดมนุษย์เป็นป่าที่มีคุณค่าสูงสุด ขณะที่ป่าเพื่อเศรษฐกิจ ป่าที่ประชาชนอยู่อาศัยและใช้ประโยชน์จะมีฐานะรองลงมาหรืออาจถูกลบหายไป (กฤษฎา บุญชัย, 2544)

ประเทศไทยก็เช่นเดียวกัน ในอดีตรัฐไทยรับเอาแนวคิดการจัดการป่าไม้แบบวิทยาศาสตร์มาใช้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีการก่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นในปี พ.ศ. 2439 โดยมีเจ้ากรมป่าไม้คนแรกนามว่า Mr. Horbert Slade ชาวอังกฤษ แต่ก่อนหน้านั้นในยุคการล่าอาณานิคม อังกฤษซึ่งทำป่าไม้ในพม่าได้ขยายกิจการค้าไม้เข้ามาทางภาคเหนือ โดยติดต่อกับเจ้าผู้ครองนครที่เป็นเจ้าของป่า ในปี พ.ศ. 2416 รัฐสยามได้ทำสนธิสัญญาเชิงใหม่กับอังกฤษ โดยมีเนื้อหาที่เน้นให้ผู้ครองนครทำสัญญากับผู้ขอทำไม้สัก มีการแต่งตั้งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ให้มาประจำที่เชียงใหม่ (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543) ต่อมาในปี พ.ศ. 2426 อังกฤษได้ขอแก้ไขสัญญาทำให้ได้รับสัมปทานไม้สูงสุด ในปีเดียวกันรัฐสยามส่วนกลางได้ส่งกรมหมื่นพิชิตปริชากรขึ้นไปควบคุมการสัมปทานไม้ มีการขึ้นค่าต่อไม้จากตอละ 1 รูปเป็น 4 รูป โดยส่งให้เจ้าผู้ครองนครครั้งหนึ่งและส่งให้รัฐสยามครั้งหนึ่ง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2439 มีการตั้งกรมป่าไม้และส่งพระยาสิทธิเทพมาดำเนินการเจรจากับเจ้านายฝ่ายเหนือเพื่อขอโอนสิทธิครอบครองป่าไม้ให้เป็นสมบัติของแผ่นดิน รวมถึงการควบคุมและตรวจเก็บค่าต่อไม้ ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของรัฐสยามในการเข้ามาควบคุมดำเนินการป่าไม้เองทั้งหมด เพื่อเพิ่มรายได้แผ่นดิน อาจกล่าวได้ว่า ทั้งเจ้าผู้ครองนครและรัฐสยามต่างเห็นว่า ป่าไม้เป็นแหล่งรายได้ของประเทศมากกว่าเรื่องอื่น โดยพบว่าในปี พ.ศ. 2458 รัฐสยามได้ออกกฎหมายไม้ต่ำกว่า

ป่าไม้และสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก สืบเนื่องจากการเคลื่อนไหวของปัญญาชนคนชั้นกลางในนามนิคมไพรสมาคม นำโดยนายแพทย์บุญส่ง เลขะกุล ได้ทำการผลักดันรัฐบาลไทยจนสามารถออกกฎหมายอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติฉบับแรก ได้แก่ พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 ต่อมา คือ พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 โดยมีการประกาศจัดตั้งอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่เป็นป่าอนุรักษ์แห่งแรกในประเทศไทยเมื่อวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2505 (ยศ สันตสมบัติและอรัญญา สิริผล, 2543; สันติดา กาญจนพันธุ์, 2543)

20 ฉบับเพื่อให้อำนาจกรมป่าไม้ในการจัดการเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ (โครงการจัดการลุ่มน้ำแม่ปิงตอนบน, 2547)

ขณะที่มโนทัศน์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในเมืองไทยแบบดั้งเดิม มีที่มาจากคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาผสมกับคติในจักรวาลวิทยาของคนไท/ไต ซึ่ง Stott ได้อธิบายแนวคิดของคนไทยที่มีต่อธรรมชาติอย่างชัดเจนว่า ในสมัยโบราณจักรวาลวิทยาของคนไท/ไต ว่า “ป่า” มีความหมายเกี่ยวข้องกับความเป็นป่าเถื่อน ไร้อารยะ อยู่นอกกฎหมาย และห่างไกลอำนาจ ในขณะที่เมือง หมายถึง อารยธรรม อำนาจ ศูนย์กลาง ความเจริญตั้งอยู่บริเวณที่ราบหรือพื้นที่ทำynnน้ำ โดยสิ่งที่ย่อมโยงป่าเข้ากับเมืองคือพระพุทธศาสนา คำสอนในพุทธศาสนาทำให้ป่าถูกมองว่าเป็นธรรมชาติ (nature) ที่สามารถนำเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเมือง (Stott, 1991) เช่นเดียวกับอุดมการณ์ดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าของชาวบ้านภาคเหนือ ที่เห็นว่าป่ามิได้มีความหมายเพียงด้านกายภาพด้านเดียว แต่ยังหมายถึง อุดมการณ์อำนาจและศีลธรรมที่วางอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคม โดยชาวบ้านเห็นว่า ป่าเป็นพื้นที่ที่ปราศจากอำนาจและศีลธรรม เป็นดินแดนเถื่อน ไร้กฎเกณฑ์ เป็นอาณาเขตของคนป่า สัตว์ป่า และผีร้าย ตรงข้ามกับเมืองที่เป็นศูนย์กลางอำนาจและศีลธรรมเข้มข้นและค่อยๆ ลดลงเมื่อถอยห่างจากเมือง ป่าจึงเป็นทั้งพื้นที่ที่ล้าหลังและคุกคามอำนาจของเมือง ทั้งยังเป็นหลักให้ชาวบ้านอธิบายการเข้าไปพึ่งป่า คือ หนึ่ง เป็นการปลดปล่อยตัวเองจากอำนาจของเมือง เช่น หนีเข้าป่าเพราะทำผิด หนีการเกณฑ์แรงงาน สงครามและการเก็บภาษี รวมถึงพระที่เน้นปฏิบัติธรรมด้วย สอง เข้าป่าเนื่องจากความจำเป็นด้านการหาเลี้ยงชีพ ส่วนใหญ่เกิดจากการขาดแคลนที่ดินต้องหักล้างทางพงสร้างชุมชนเอง ซึ่งทำไปเพียงแค่พอยังชีพเท่านั้น ทั้งนี้ ต้องมีการขออนุญาตเข้าป่าก่อนเสมอ เนื่องจากกลัวว่าจะมีอันเป็นไปต่างๆ นานา (อนันต์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสอาด, 2538)

การเปลี่ยนแนวคิดเรื่องป่าเถื่อนมาเป็น “ธรรมชาติ” มีผลทำให้เกิดขบวนการสิ่งแวดล้อมนิยมขึ้นในหมู่คนในเมืองของประเทศไทย โดยเฉพาะกลุ่มคนชั้นสูงและคนชั้นกลาง เหตุการณ์สำคัญ คือ การยกเลิกโครงการสร้างเขื่อนน้ำโจน นับเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญและเป็นจุดเริ่มต้นของกระแสสิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมไทย ดังนั้น เมืองหรือความศิวิไลซ์ของชาติต้องมีธรรมชาติหรือป่าที่สมบูรณ์ ป่าได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเมืองในสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมชาติ” จะเห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงมโนทัศน์เกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในเมืองไทยดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปภายใต้โครงสร้างอำนาจเศรษฐกิจการเมืองในระบอบทุนนิยม ธรรมชาติในความหมายว่าป่าเถื่อน/ไร้อารยะ เมื่อถูกผนวกเข้ากับเมืองจึงหมายความว่า ความทันสมัย/ความเจริญไปโดยปริยาย อย่างไรก็ตาม คนในป่ายังถูกกีดกันออกไปจากเมืองหรือความศิวิไลซ์อยู่ดี สะท้อนให้เห็นว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองเป็นตัวกำหนดความจริงนั่นเอง (Stott, 1991)

ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงมิได้มีความบริสุทธิ์ผ่องอย่างที่เคยเข้าใจ แต่กลับถูกผลิตสร้างเพื่อสนองต่อการอ้างความชอบธรรมหรืออำนาจของผู้ใช้ผ่านการนิยามความหมายทางสิ่งแวดล้อมที่สามารถมองได้หลายแบบตามแต่อำนาจผู้นิยามความหมายเหล่านั้น พัฒนาการของทุนนิยมส่งผลให้การนิยามความหมายของธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป จากที่หมายถึงการเป็นแหล่งชีวิตหรือมีความศักดิ์สิทธิ์ กลายเป็นสิ่งแวดล้อมหรือองค์ประกอบทางกายภาพ เป็นทรัพยากรและถูกลดสถานะเป็นเพียงวัตถุดิบในกระบวนการผลิตแบบอุตสาหกรรมเพื่อตอบสนองการบริโภคเท่านั้น ภายใต้สังคมนีในระบบทุนนิยมนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ต่างก็ถูกลดทอนจนกลายเป็นทุนในระบบทุนนิยมเหมือนกัน ซึ่ง Escobar เรียกกระบวนการนี้ว่า *capitalized nature* (Escobar, 1996)

การแยกธรรมชาติออกจากศาสนาและระบบคุณค่า ด้วยการมองเป็นคู่ตรงข้ามของวิถีคิดแบบวิทยาศาสตร์และภูมิศาสตร์ตะวันตก ทำให้ธรรมชาติถูกจัดการและควบคุมโดยเทคโนโลยีง่ายขึ้น ระบบทุนนิยมทำให้พื้นที่ธรรมชาติกลายเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจ การแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากธรรมชาติเป็นสิ่งชอบธรรมและสมเหตุผล รัฐและเอกชนกลายเป็นผู้มีสิทธิ์เข้าถึงครอบครองและใช้ประโยชน์ได้ ส่วนขบวนการสิ่งแวดล้อมนิยม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงกลายเป็นเวทีวาทกรรมของกลุ่มผลประโยชน์และกลุ่มอุดมการณ์ต่างๆ ที่หลากหลาย (อภิัญญาเพ็ญฟูสกุล, 2543) ซึ่งปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี ได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า รัฐได้ใช้วิธีการผลิตสร้างธรรมชาติในฐานะเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคและตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางหรือ “นักท่องเที่ยว” แต่กลับกีดกันชาวบ้านหรือ “ชาวเขา” ออกไปจากป่า ซึ่งเป็นวิถีคิดในการจัดการป่าไม้ของไทยที่สืบทอดมาแต่ยุคอาณานิคม ดังจะเห็นได้ว่าถ้าป่าถูกใช้ประโยชน์จาก “ชาวเขา” ถือว่าเป็นภัยคุกคาม ต้องควบคุมอย่างเข้มงวด หากแต่เป็น “นักท่องเที่ยว” หรือเป็น “การพัฒนา” แล้วก็ไม่ถือว่าเป็น “ภัยคุกคาม” จึงไม่ต้องควบคุม (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2548)

วาทกรรมธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาที่รัฐใช้นี้ หากมองโดยผิวเผินเสมือนอยู่ตรงข้าม ขัดแย้งกัน แต่ในระดับวิถีคิดแล้วล้วนมีที่มาจากวิถีคิดสมัยใหม่ของชาติตะวันตก (Western modernity) ที่ประเทศเจ้าอาณานิคมในอดีต ตลอดจนมหาอำนาจปัจจุบันยังคงใช้อยู่ ทั้งนี้เพราะวาทกรรมทั้งสองแบบ มีรากคิดที่สอดคล้องกันในเรื่องการเสริมสร้างอำนาจรัฐ และทุนในยุคโลกาภิวัตน์ เริ่มตั้งแต่การลากเส้นแบ่งธรรมชาติกับสังคมออกจากกัน ธรรมชาติถูกสถาปนาให้เป็นพื้นที่บริสุทธิ์ ปราศจากผู้คน ที่รัฐไม่อนุญาตให้ดำรงอยู่ ขณะที่พื้นที่ทางสังคมก็ถูกมองให้เป็นพื้นที่แห่งการพัฒนาที่ตัดขาดจากการอยู่ร่วมกับระบบนิเวศอย่างสมดุล เช่น การสัมปทานไม้หรือการสร้างอ่างเก็บน้ำ โดยอ้างว่าพื้นที่เหล่านี้เสื่อมโทรม ภายใต้วิถีคิดคู่ตรงข้ามเช่นนี้จึงไม่เหลือพื้นที่ให้แก่ความรู้ของชาวบ้านแต่อย่างใด นอกจากนี้ วาทกรรมทั้งสองแบบนี้ต่างก็อ้างถึงความเป็น

สากล (universal) ของแนวคิดและรูปแบบการจัดการ โดยปฏิเสธลักษณะเฉพาะถิ่น เฉพาะพื้นที่ ปฏิเสธประวัติศาสตร์เฉพาะกรณี ซึ่งก็คือ รูปแบบของการใช้ความรุนแรงต่อการควบคุมกำกับชีวิตผู้คนและพื้นที่ที่สัมพันธ์กับผู้คน (กฤษฎา บุญชัย, 2544)

การศึกษาการเคลื่อนไหวของวาทกรรมธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา จึงมีอาจะละเลยประวัติศาสตร์ของพื้นที่และอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง โดยเฉพาะกระบวนการตอบโต้ของชาวบ้านที่มีต่อนโยบายการพัฒนาและการอนุรักษ์ของรัฐ ซึ่งเป็นสร้างวาทกรรมขึ้นใหม่เพื่อทำลายความชอบธรรมของวาทกรรมหลัก (dominant discourse) ในการอนุรักษ์และการพัฒนาของรัฐ ดังปรากฏในงานสุดคลาสสิกเรื่อง “อาวุธของผู้อ่อนแอ” (Weapon of the Weak) ของ Scott ซึ่งทำการศึกษาสังคมชาวนาในประเทศมาเลเซีย พบว่า ในภาวะที่ถูกกดขี่ ชาวนาเลือกที่จะต่อต้านวาทกรรมหลายรูปแบบ เช่น การซบเซบนิทา การล้อเลียน การทำลายข้าวของ ฯลฯ การต่อต้านของชาวนานี้มิได้ทั้งต่อคนรวยและต่อรัฐ เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของบุคคล ซึ่งไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงระบอบที่ครอบงำเสมอไป แต่เป็นการต่อต้านเพื่อเอาชีวิตรอด (Scott, 1985)

การศึกษาของ Peluso (1995) เกี่ยวกับการปรับใช้องค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์เพื่อใช้ในการต่อต้านของชาวนาที่เกาะชาวในอินโดนีเซีย แสดงให้เห็นว่า องค์ความรู้ในการทำแผนที่เปรียบเทียบศาสตร์ของผู้ปกครองหรือชนชั้นนำ จึงได้ถูกรัฐนำไปใช้เป็นเครื่องมือจำแนกการใช้ประโยชน์ในป่าและควบคุมการใช้ประโยชน์ป่าไม้ของชาวนา แผนที่จึงมิได้เป็นความรู้ของมวลชนเนื่องจากเป็นความรู้ที่สามารถทำลายอำนาจของผู้ปกครองได้ แต่ในเวลาต่อมาชาวนาก็สามารถเรียนรู้วิธีการใช้และทำแผนที่จากความร่วมมือขององค์กรพัฒนาเอกชนมาเป็นเครื่องมือในการต่อรองกับรัฐและประกาศสิทธิของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนได้ (Peluso, 1995)

อดีตอาณานิคมในทวีปแอฟริกาหลายประเทศ เกิดกระบวนการต่อสู้แย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวนากับรัฐ เช่น กรณีอุทยานแห่งชาติ Arusha ใน Tanzania โดยทั่วไปคนเรามักจะมองว่าการพัฒนาและการอนุรักษ์มักจะอยู่ตรงข้ามกัน แต่ความจริงแล้วทั้งสองกระบวนการถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน คือ แสดงถึงอำนาจควบคุมของชาวยุโรปเหนือพื้นที่ธรรมชาติและสังคมในแอฟริกา การที่เคยตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษจึงรับเอารูปแบบการบริหารจัดการอุทยานแบบตะวันตกมาด้วย โดยมีการจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็นประเภทต่างๆ และมีการควบคุมการใช้พื้นที่อย่างเข้มงวด ซึ่งไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวนาและแสดงถึงการไม่ยอมรับจารีตประเพณีในการใช้ทรัพยากรของชุมชน ดังนั้น แทนที่คนเหล่านั้นจะช่วยกันดูแลป้องกันการค้าสัตว์ป่า แต่กลับเกิดการต่อต้าน มีการหน่วงเหนี่ยว/เพิกเฉยไม่ยอมให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่รัฐ เกิดการลักลอบปลูกพืชในเขตหวงห้าม มีการลักขโมยสิ่งของ หรือแม้กระทั่งหันไปร่วมมือกับกลุ่มลักลอบล่าสัตว์ป่า เป็นผลให้การ

จัดการอุทยานแห่งชาติ Arusha ในช่วงกว่าสามสิบปีที่ผ่านมาไม่ประสบความสำเร็จ (Neumann, 1992)

เช่นเดียวกับการแย่งชิงทรัพยากรในบริเวณที่ราบสูงทางภาคตะวันออกของ Zimbabwe ของชาวพื้นเมือง Nyanga ที่ทำการต่อสู้มาตั้งแต่ยุคอาณานิคมจนกระทั่งได้รับเอกราช แต่ยังคงควบคุมจากระบบกฎหมายที่ตกค้างมาจากยุคอาณานิคม เกิดการขัดแย้งระหว่างการจัดการของรัฐกับการจัดการตามจารีตประเพณีดั้งเดิม แต่ทั้งนี้ก็มีความหลากหลายทั้งในตัวรัฐและชาวบ้าน จึงมีการให้ความหมายต่อพื้นที่ของกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ธรรมชาติมิใช่นามธรรมหรือเป็นแค่ทรัพยากร แต่เป็นสิ่งสร้างทางสังคม ที่ดินมิใช่เพียงภูมิศาสตร์หรือการผลิต แต่เป็นสัญลักษณ์ของความขัดแย้งที่มีการช่วงชิง ผลิตซ้ำ ต่อสู้โดยกระบวนการให้ความหมายที่ต่างไปในคนแต่ละกลุ่ม ความหมายของพื้นที่จึงแตกต่างไปตามตัวแสดงซึ่งขึ้นอยู่กับบริบททางประวัติศาสตร์ ในกรณีพื้นที่อุทยานแห่งชาติ Nyanga นี้ รัฐได้จัดทำแนวเขตพื้นที่อุทยานจากการสำรวจและทำแผนที่โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยอ้างว่าเป็นแนวเขตที่แท้จริง (true boundary) ขณะที่ชาวพื้นเมืองได้สร้างประวัติศาสตร์จิตสำนึกและความทรงจำเพื่อยืนยันสิทธิการใช้และสิทธิการครอบครองพื้นที่ป่าของตนเอง โดยกล่าวว่า แนวเขตอุทยานที่รัฐสำรวจและกำหนดเขตนั้นมิใช่แนวเขตตามจารีตประเพณี (traditional boundaries) พื้นที่ป่าเป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษ มีการต่อสู้เพื่อปลดปล่อยจากการเป็นอาณานิคม และจะมอบเป็นมรดกแก่ลูกหลานต่อไป รัฐไม่มีสิทธิห้ามพวกเขาเก็บของป่าล่าสัตว์หรือใช้เป็นพื้นที่ทำมาหากิน สะท้อนให้เห็นถึงการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจเหนือพื้นที่ (Moore, 1993)

การจัดตั้งพื้นที่สงวน/คุ้มครอง/อนุรักษ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้นในประเทศอาณานิคมตามที่กล่าวมา จึงสะท้อนให้เห็นอำนาจในการผลิตสร้างธรรมชาติของนักสงวนรักษามรดกชาติชาวยุโรป (European preservationists) ดังกรณีการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติ Serengeti ใน Tanganyika (ต่อมา คือ Tanzania) ที่ความพยายามสร้างภาพให้แอฟริกาเป็นดินแดนธรรมชาติโบราณอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง ผู้คนพึงอาศัยทรัพยากรในการดำรงชีวิตตามธรรมชาติ แต่อันที่จริงพื้นที่สงวนเหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการบังคับผลักดันไล่ไล่ส่งชนพื้นเมือง ซึ่งมีข้อกำหนดที่ไม่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนและเศรษฐกิจ มีการเปิดให้นักท่องเที่ยวเข้ามาเยี่ยมชมธรรมชาติหรือมีการล่าสัตว์ป่าเพื่อเกมกีฬา แต่กลับบังคับให้คนพื้นเมืองออกไปจากพื้นที่ หากใช้ชีวิตไม่สอดคล้องกับข้อกำหนดว่าต้องดำรงชีวิตตามจารีตประเพณีดั้งเดิม ขณะเดียวกัน พื้นที่รอบนอกอุทยานก็ถูกเปลี่ยนแปลงให้เป็นพื้นที่การเกษตรและเลี้ยงสัตว์จากโครงการพัฒนาของรัฐ เกิดความแตกต่างของภูมิทัศน์อย่างชัดเจน การพัฒนาและการสงวนรักษามรดกชาติจึงเป็นกระบวนการเดียวกัน คือ การพัฒนาเป็นการจัดรูปพื้นที่เพื่อการผลิต ส่วนการสงวนรักษาเป็นการจัดพื้นที่เพื่อการบริโภค (Williams, 1973 อ้างใน Neumann, 2003) แผนการพัฒนาและการสงวนรักษาจึงสามารถสลับสับเปลี่ยนไปมาได้

เนื่องจากต้องการแสดงถึงความเหนือกว่าของชาวยุโรป ด้านวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แต่กลับ
 คุกคามปัญหาการใช้พื้นที่แบบแอฟริกัน ทั้งสองกระบวนการเป็นการถ่ายโอนการควบคุมพื้นที่และ
 ทรัพยากรจากเชื้อสายเครือญาติไปสู่รัฐ โดยมีเป้าหมายด้านสุนทรียภาพและการเพิ่มผลผลิตทาง
 การเกษตร ดังนั้น กระบวนการพัฒนาและการสงวนธรรมชาติที่มักจะถูกมองว่าตรงข้ามกันนั้นที่
 จริงแล้วกลับเชื่อมโยงให้เห็นถึงอุดมการณ์ร่วมของชาวยุโรปในการอ้างสิทธิการควบคุมเหนือพื้นที่
 และสังคมแอฟริกัน (Neumann, 2003)

ในทวีปอเมริกาใต้ Nygren (2000) ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงบทบาทของป่าไม้และ
 ปฏิบัติการของชาวบ้านในชุมชน Alto Tuis บนภูเขาสูงในคอสตาริกา อาจกล่าวได้ว่าการลดลงของ
 พื้นที่ป่าเสมือนกระบวนการของอำนาจและการพัฒนา เมื่อชุมชนถูกเชื่อมเข้ากับเศรษฐกิจโลก การ
 ผลิตจึงถูกควบคุมจากรัฐ ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมของชุมชนถูกเบียดขับพร้อมกับบทบาทการ
 เพาะปลูกพืชอาหารของผู้หญิงก็ถูกกีดกันออกจากการพัฒนาด้วย ต่อมาการขายพื้นที่ทุ่งปศุสัตว์
 ทำให้ชาวบ้านสูญเสียที่ดินและทำให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม แต่หลังจากมีการเปลี่ยนแปลงทาง
 นโยบายของรัฐอันเนื่องมาจากวาทกรรมสิ่งแวดล้อมระดับโลก เช่น “ป่าฝนเขตร้อนเป็นปอดของโลก”
 ส่งผลให้มีการประกาศเขตอนุรักษ์ รัฐมักจะมองว่าชาวบ้านซึ่งไร้ที่ทำกินเป็นผู้ทำลายป่า แต่
 กลับเห็นว่านายทุนเจ้าที่ดินผืนใหญ่ใช้พื้นที่ทำการเกษตรอย่างเหมาะสม แสดงให้เห็นถึงอำนาจ
 สามารถสร้างความชอบธรรมในการใช้พื้นที่ องค์กรรณานาชาติเองก็มักจะสนับสนุนการอนุรักษ์ใน
 รูปแบบอุทยานแห่งชาติของรัฐ แต่กลับไม่เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการดูแลรักษาป่าไม้
 ชาวบ้านจึงริเริ่มทำป่าชุมชน วนเกษตรและการปลูกพืชท้องถิ่นแบบดั้งเดิมขึ้นมาตอบโต้กับ
 กระบวนการพัฒนาของรัฐ มีการตั้งกลุ่มอนุรักษ์ในชุมชนและการสร้างช่องทางสื่อสารกับสังคม
 ผ่านสื่อแขนงต่างๆ

รูปแบบ ยุทธวิธีในการต่อต้านอำนาจครอบครองหรือการผลิตสร้างวาทกรรม นิยาม
 ความหมาย อัตลักษณ์ใหม่ของคนที่แตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่ม แต่ละสถานการณ์/ช่วงเวลา จึงเป็น
 ความรู้เฉพาะสถานการณ์ (situated knowledge) ซึ่งเสนอ โดยนักสตรีนิยมนาม Donna Haraway
 (1988) ซึ่งให้ความสำคัญกับตำแหน่งแห่งที่/บทบาทฐานะของผู้คนในสังคม เพราะสิ่งนี้เป็นตัว
 กำหนดให้การมองโลกของคนเราแตกต่างกันออกไป เมื่อคนมองโลกต่างกันไปจึงไม่มีความรู้ที่
 สมบูรณ์ จะมีเพียงความรู้เฉพาะสถานการณ์ ซึ่งวิธีการหาความรู้แบบนี้ไม่ได้แยกตัวผู้ศึกษาออกจาก
 สิ่งที่ศึกษาอย่างเด็ดขาด แต่ก็ไม่ใช่ความรู้ที่ล่องลอย เว้างว้างแบบวิทยาศาสตร์ที่เป็นความรู้สากล
 และไม่ใช่ความรู้ที่เลื่อนไหลจับยึดอะไรไม่ได้ ทั้งยังเป็นความรู้ที่เปิดกว้าง ไม่หยุดนิ่งตายตัวหรือ
 จริงแท้ แต่เปลี่ยนแปลงเสมอ

กรณีของชาวบ้านผู้อพยพตั้งถิ่นฐานใหม่ใน Rio San Juan ประเทศนิการากัว ในการศึกษาของ Nygren (1999) เป็นการพยายามก้าวข้ามสู่ตรงข้ามในวาทกรรมการพัฒนา/การอนุรักษ์ เนื่องจากการพัฒนาและความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้ปลดปล่อย/เบียดขับองค์ความรู้ของชาวบ้านให้กลายเป็น “ความไม่รู้” เนื่องจากถูกมองว่าไม่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่เป็นเหตุเป็นผล ไม่เป็นอารยะ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ในการอนุรักษ์ทรัพยากรจึงเข้าไปควบคุมกีดกันสิทธิการใช้ทรัพยากรของคนในท้องถิ่น ทำให้ชาวบ้านมีกระบวนการตอบโต้เพื่อรักษาสิทธิในการใช้ประโยชน์ทรัพยากร เป็นการท้าทายความรู้ในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพกระแสหลัก จนกระทั่งนักพัฒนาบางส่วนต้องยอมรับองค์ความรู้ของชาวบ้านและนำไปใช้เป็นยุทธวิธีการพัฒนาที่ยั่งยืนระดับโลก อย่างไรก็ตาม Nygren เห็นว่า กลุ่มคนในชุมชนมีความหลากหลาย มิได้มีเป็นหนึ่งเดียว เต็มไปด้วยความขัดแย้งและการต่อรอง มีการปะทะระหว่างความรู้ของคนยุคเก่ากับยุคใหม่อยู่ตลอดเวลา ความรู้จึงมิได้มีเพียงหนึ่งเดียว ไม่สามารถครอบงำสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้อย่างเบ็ดเสร็จ มีการเปิดโอกาสให้มีการต่อรองได้ตลอดเวลา เราจึงควรดูแลองค์ความรู้ในแง่ที่สามารถปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์จะเหมาะสมกว่า เนื่องจากมีความเชื่อมโยงกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม อำนาจทางสังคม ความรู้ที่ปะทะประสานกันระหว่างความรู้ดั้งเดิมกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ นำไปสู่การสร้างความรู้ใหม่เพื่อต่อรองกับเงื่อนไขที่ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ต่างๆ โดยศึกษาได้จากรูปแบบในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน (Nygren, 1999)

กรอบแนวคิดการพัฒนา ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่นำมาใช้ในครั้งนี จะช่วยการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทั้งในนิยามความหมายและปฏิบัติการของการพัฒนาและการอนุรักษ์ธรรมชาติในพื้นที่ศึกษา ซึ่งเมื่อใช้วิธีวิเคราะห์วาทกรรมแล้ว จะช่วยให้ทราบว่าวาทกรรมพัฒนา ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมถูกผลิตสร้างขึ้นมาได้อย่างไร มีพัฒนาการและปฏิบัติการร่วมกันอย่างไร ส่งผลต่อพื้นที่อย่างไร ทำให้เห็นการเลื่อนไหลและซับซ้อนของการสร้างวาทกรรมการพัฒนา ครอบงำชุมชน บทบาทของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและป่าไม้ที่เปลี่ยนแปลงไป เชื่อมโยงกับชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ซึ่งจะฉายภาพให้เห็นถึงการสร้างวาทกรรมขึ้นมาต่อรองกับวาทกรรมหลัก รวมถึงปฏิบัติการต่อต้านของชาวบ้าน ซึ่งเป็นการสร้างวาทกรรมขึ้นใหม่ภายใต้บริบทเงื่อนไข ที่แตกต่างกันไปในแต่ละคน

1.7.2 กรอบแนวคิดยุทธวิธีการดำรงชีวิต (Livelihood strategies)

การอธิบายการปรับตัวของชาวนาและกลุ่มชายขอบภายใต้กระบวนการโลกาภิวัตน์ที่ส่งผลกระทบต่อนเศรษฐกิจและสังคม จำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจรูปแบบวิธีการที่กลุ่มคนดังกล่าวสามารถปรับเปลี่ยนแบบแผนการดำรงชีวิตภายใต้กระแสนิยมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ดังนั้น แนวคิดเกี่ยวกับการดำรงชีวิต (livelihood) หรือการดำรงชีวิตของชนบท (rural livelihood) ซึ่งพัฒนาขึ้นในราวกลางทศวรรษที่ 1980s โดย Robert Chamber และ Gordon Conway (1991) โดยใช้คำว่า “การดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน (sustainable livelihood)” เพื่อช่วยเปิดมุมมองและทางเลือกในการดำรงชีวิตของชาวบ้านที่มีได้ยึดติดกับที่ดินในการผลิตเท่านั้น แต่ยังเป็นการตอบโต้แนวคิดเกี่ยวกับความยากจนกระแสนหลักของเศรษฐศาสตร์ที่มักอธิบายว่าความยากจนมีสาเหตุมาจากการขาดรายได้ในรูปของเงินตรา โดยเน้นถึงความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรตลอดจนการมีสิทธิหรือไม่มีสิทธิในการเป็นเจ้าของและไม่สามารถเปลี่ยนสถานภาพทรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิต โดยมีแนวคิดเกี่ยวกับความสามารถ/ศักยภาพ ความเท่าเทียมและความยั่งยืนในการปรับตัวเพื่อสร้างความหลากหลายในการดำรงชีวิต (livelihood diversification) ที่มีได้จำกัดเพียงรายได้ที่เป็นตัวเงินเท่านั้น เป็นการผสมผสานยุทธวิธีการดำรงชีวิตต่างๆ ทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตรเข้าด้วยกัน (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2549)

Chamber และ Conway ได้นิยามความหมายของคำว่าดำรงชีวิต หมายถึง การยังชีพ ความสามารถในการดำรงชีวิต สิทธิทรัพยากรที่เป็นรูปธรรม เช่น ทรัพยากร สิ่งของ และสิทธิที่เป็นนามธรรม เช่น การอ้างสิทธิและการเข้าถึง (de Hann and Zoomers, 2005) ในมุมมอง Chamber และ Conway เห็นว่าการดำรงชีวิตเป็นเรื่องของความสามารถ ทนหรือทรัพยากร และกิจกรรมที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ดังนั้น การดำรงชีวิตจะยั่งยืนได้ก็ต่อเมื่อสามารถรองรับแรงกดดัน พื้นฟูสภาพรักษาหรือเพิ่มพูนศักยภาพและทรัพยากร ทั้งยังอำนวยความสะดวกต่อชีวิตผู้อื่นตั้งแต่ในท้องถิ่นไปจนถึงระดับโลก ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ (Chamber and Conway, 1991)

นอกจากนี้ Kollmair and Gamper (2002) ได้เสนอว่า หัวใจของการดำรงชีวิตอยู่ที่คน ดังนั้น การเข้าใจในความเข้มแข็งของคนที่เราเรียกว่าทุนหรือทรัพยากร จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ใช้วิเคราะห์แนวทางรูปแบบที่คนแปรเปลี่ยนทรัพยากรให้เป็นผลลัพธ์เชิงบวกในการดำรงชีวิต ซึ่งจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรหลายรูปแบบ โดยทรัพยากรเหล่านั้นไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้ระบอบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกชนเสมอไป แต่อาจอยู่ในรูปของกรรมสิทธิ์ส่วนรวมด้วย (de Hann, 2000) การที่ทรัพยากรแต่ละประเภทมีความแตกต่างกัน จึงทำให้รูปแบบในการใช้ทรัพยากรแตกต่างกันไปด้วย ในการทำความเข้าใจในความสลับซับซ้อนของทรัพยากรจึงมีอาจมองแค่ตัวทรัพยากรเพียงอย่างเดียว แต่จำเป็นต้องพิจารณาถึงปฏิบัติการทางวัฒนธรรม โครงสร้าง และกระบวนการแปรเปลี่ยนทรัพยากรไปสู่ผลลัพธ์ในการดำรงชีวิต ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงสถานะของทรัพยากร และความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกันของคนแต่ละกลุ่มในสังคม โดย Kollmair and Gamper (2002) ได้จำแนกและนิยามความหมายทุน/ทรัพยากรแต่ละประเภทได้ดังต่อไปนี้

1) **ทุนหรือทรัพยากรมนุษย์ (Human capital)** หมายถึง ทักษะ ความรู้ความสามารถ ทั้งด้านแรงงานและสุขภาพที่ดี โดยทรัพยากรมนุษย์ในระดับครัวเรือนนั้นจะแตกต่างกันไปตามขนาดของครัวเรือน ทั้งนี้ทรัพยากรมนุษย์นับว่าเป็นปัจจัยหลักและมีคุณค่าสูงสุดในการนำทรัพยากรประเภทอื่นๆ ไปใช้ประโยชน์ได้

2) **ทุนทางสังคม (Social capital)** หมายถึง ทรัพยากรที่มีในสังคมที่คนสามารถนำมาใช้ในการบรรลุเป้าหมายในการดำรงชีวิตได้ เช่น กลุ่มคน เครือข่ายและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งช่วยในการเพิ่มความไว้วางใจและความร่วมมือของสมาชิกในสังคม ทุนทางสังคมยังหมายรวมถึงระเบียบ กฎเกณฑ์ บรรทัดฐาน และการควบคุมทางสังคม

3) **ทุนทางธรรมชาติ (Natural capital)** หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ที่ดิน น้ำ ป่าไม้ เป็นต้น ทรัพยากรธรรมชาติที่คนในชนบทได้พึ่งพาอาศัยนั้นมักเป็นทรัพยากรส่วนรวมเนื่องจากไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นของรัฐหรือเอกชนได้

4) **ทุนทางกายภาพ (Physical capital)** หมายถึง โครงสร้างพื้นฐาน สิ่งอำนวยความสะดวก วัสดุ สินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต รวมถึงพลังงานและข้อมูลข่าวสารที่ช่วยสนับสนุนให้การดำรงชีวิตเป็นไปด้วยดี

5) **ทุนทางการเงิน (Financial capital)** หมายถึง ทรัพยากรทางการเงินที่สามารถใช้ในการดำรงชีวิตในรูปแบบต่างๆ ซึ่งอาจเป็นทรัพย์สิน สมบัติ เงินทุนสะสม และรายได้ ทุนประเภทนี้มีความยืดหยุ่นสูงที่สุดเนื่องจากสามารถแปรสภาพเป็นทุนประเภทอื่นๆ ได้อีกมาก

การวิเคราะห์การเข้าถึงทุน/ทรัพยากรห้าประเภทดังที่กล่าวไปแล้ว สามารถใช้**ทฤษฎีการเข้าถึง (Theory of Access)** ที่พัฒนาขึ้นโดย Ribot and Peluso (2003) มาช่วยในการวิเคราะห์ โดยกรอบแนวคิดนี้มีที่มาจากแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ซึ่งมีข้อถกเถียงมากกว่าการมองเพียง “สิทธิ” ในการเข้าถึงไปสู่ “ความสามารถ” ในการเข้าถึงทรัพยากรผ่านสายใยแห่งอำนาจ (web of power) หรือการมองไปยัง “ชุดของอำนาจ” (bundle of power) ในการบังคับใช้ทรัพยากรของผู้ที่มีความสามารถเพื่ออำนาจประโยชน์ให้กับตนเอง การวิเคราะห์การเข้าถึงจะมองไปที่ระบบความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไประหว่างปัจเจกชนหรือกลุ่มอำนาจต่างๆ ภายในสังคมที่มีความหลากหลาย โดยรูปแบบการเข้าถึงทรัพยากรอาจจัดได้เป็น 2 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ

1. **กลไกการเข้าถึงบนฐานของสิทธิ** มีสองรูปแบบ คือ 1) การเข้าถึงอย่างถูกต้องและได้รับการรับรองตามกฎหมายหรือจารีตประเพณี รวมถึง “กรรมสิทธิ์” ที่รัฐบังคับใช้ เช่น การออกโฉนดและใบอนุญาตต่างๆ และ 2) การเข้าถึงที่ไม่ถูกต้องตามหรือไม่ได้รับการรับรองตามกฎหมายและจารีตประเพณี ได้แก่การเข้าถึงทรัพยากรโดยตรงซึ่งอาจจะเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายหรือผิด

จาริตประเพณีที่ปฏิบัติตามกันมา ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำกับบทลงโทษที่กำหนด โดยกฎหมายหรือจาริตประเพณีของสังคมนั้นๆ

2. โครงสร้างของกลไกการเข้าถึงและความสัมพันธ์ของการเข้าถึง มีความแตกต่างกันไปตามอำนาจของแต่ละคน แบ่งได้แปดประเภท คือ การเข้าถึงเทคโนโลยี, การเข้าถึงทุน, การเข้าถึงตลาด, การเข้าถึงแรงงานและโอกาสทางแรงงาน, การเข้าถึงความรู้, การเข้าถึงอำนาจ, การเข้าถึงผ่านอัตลักษณ์ทางสังคม และการเข้าถึงผ่านการต่อรองและความสัมพันธ์ทางสังคม

จุดมุ่งหมายในการเข้าถึงมีอยู่สามประการ คือ 1) การเข้าถึงเพื่อควบคุม 2) การเข้าถึงเพื่อการรักษาสภาพ 3) การเข้าถึงเพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิ (Ribot and Peluso, 2003) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แม้ว่า Ribot และ Peluso จะไม่ให้ความสำคัญในเรื่องสิทธิหรือระบบกรรมสิทธิ์ แต่ท้ายที่สุดจุดมุ่งหมายในการเข้าถึง คือ การเข้าถึงเพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธินั้นเป็นเรื่องของการสร้างการยอมรับหรือทำให้เกิดความชอบธรรมในการเป็นเจ้าของนั่นเอง

กระบวนการโลกาภิวัตน์ที่เกิดขึ้นมาจากการคิดค้นเทคโนโลยีด้านคมนาคม การใช้เครื่องมือเครื่องใช้แบบอัตโนมัติและการสื่อสารข้ามพื้นที่ ส่งผลต่อการโต้ตอบแลกเปลี่ยนกันระหว่างคน สินค้า การบริการ หรือแม้กระทั่งความคิดของผู้คนอย่างมหาศาล การขยายระบบตลาดและความสัมพันธ์ทางสังคมจากท้องถิ่นไปจนถึงระดับโลก ส่งผลต่อยุทธวิธีการดำรงชีวิตอย่างน้อยสองประการ คือ 1) การที่ตลาดและความสัมพันธ์ทางสังคมขยายไปในระดับโลก ทำให้การดำรงชีวิตมีความหลากหลายของตำแหน่งแห่งที่ในท้องถิ่น (multi-local) มากขึ้น 2) การเชื่อมต่อกันระหว่างท้องถิ่นกับโลกาภิวัตน์ (glocalization) ได้ลดความสำคัญของขอบเขตของชาติหรืออำนาจรัฐลง (de Hann, 2000) เกิดการอพยพโยกย้ายแรงงานไปยังเมืองหรือต่างประเทศ มีการส่งเงินรายได้กลับบ้านซึ่งสามารถนำไปต่อยอดหรือแปรเปลี่ยนเป็นทุน/ทรัพยากรชนิดอื่นๆ ในการสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตได้ (Bebbington, 1999)

Ellis (1998) พัฒนารอบแนวคิดความหลากหลายในการดำรงชีวิตของชนบท จากการศึกษาพื้นที่ทางตอนใต้ทะเลทรายซาฮาราในทวีปแอฟริกา (sub-Saharan Africa) อันเป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ สร้างความไม่เท่าเทียมกันในพื้นที่ชนบท แรงกดดันดังกล่าวทำให้ครัวเรือนในชนบทต้องแสวงหาวิธีการที่ช่วยให้อยู่รอดหลากหลายมากขึ้น โดยลดการทำงานในภาคการเกษตรลงและปรับเปลี่ยนไปทำงานนอกภาคการเกษตรมากขึ้น ความหลากหลายของการดำรงชีวิตมิใช่เพียงแค่การหารายได้มายังชีพ แต่หมายถึงการผลิตอาหารของครัวเรือนได้เอง โดยมีสถาบันทางสังคมที่ช่วยกำหนดบทบาทหน้าที่ของปัจเจกชนและชุมชน ความสัมพันธ์ของครัวเรือน สิทธิในทรัพยากร เพศสภาพ ชนชั้นจะนำไปสู่การกำหนดรูปแบบของ

การเข้าถึงทรัพยากรของครัวเรือน ซึ่งไปกำหนดรูปแบบหรือทางเลือกของการหารายได้ สวัสดิการ สถานภาพของสมาชิกในครัวเรือน และสร้างความแตกต่างในยุทธวิธีการดำรงชีวิต

กรอบแนวคิดนี้สามารถนำไปศึกษาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่พึ่งพาฐานทรัพยากร หรือชาวนาชาวไร่ในชนบท ดังเช่นการศึกษาของ เดโซ ไชยทัต (2539) พบว่า การปรับเปลี่ยน โครงสร้างการผลิตจากการผลิตเพื่อยังชีพเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าได้ก่อให้เกิดการแตกตัวของ ชนชั้นทางเศรษฐกิจเด่นชัดมากขึ้น ชาวนาที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเนื่องสามารถเข้าถึงทรัพยากร และปัจจัยการผลิตจึงสามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตในไร่นาเพื่อการค้าได้ดี ส่วนชาวนาฐานะ ยากจนไม่สามารถเข้าปัจจัยการผลิต อีกทั้งดินและน้ำก็ขาดความอุดมสมบูรณ์ จึงไม่สามารถปรับตัว เข้าสู่การผลิตในไร่นาของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ เงื่อนไขดังกล่าวชาวนาจึงต้องพยายาม ปรับตัวด้วยการสร้างความหลากหลายในการประกอบอาชีพเพื่อความอยู่รอด เช่น การพึ่งพา ทรัพยากร การประกอบอาชีพในไร่นาของตนเอง อุตสาหกรรมในครัวเรือน การรับจ้างทั้งในภาค การเกษตร อุตสาหกรรม และบริการต่างๆ เป็นต้น ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงอาศัยอยู่ในชุมชน ไม่ต้องอพยพแรงงานเข้าสู่เมืองอย่างถาวร

การศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางของ พอพันธ์ อุยยานนท์ (2546) ตั้งแต่ก่อน สงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน การที่เป็นพื้นที่ใกล้กับศูนย์กลางความเจริญ คือ กรุงเทพมหานครมากกว่าหมู่บ้านในภาคอื่นๆ จึงได้รับอิทธิพลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน โรงงานอุตสาหกรรม การขยายตัวของเมือง ตลอดจนเทคโนโลยีในการ ผลิตและการเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงาน เศรษฐกิจของหมู่บ้านจึงเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น แต่ก็ยังไม่ถูกดูดกลืนเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเต็มตัว แม้ว่าในหลายหมู่บ้านจะมีรายได้นอกภาค การเกษตรมากกว่ารายได้หลัก คือ การทำนา แต่เกษตรกรก็มีการปรับเปลี่ยนในการใช้เวลาทำ กิจกรรมการผลิต ตลอดจนแหล่งที่มาของรายได้จากแหล่งอื่นๆ เช่น เพาะปลูกพืชไร่ ผัก ผลไม้ การ เลี้ยงสัตว์ อุตสาหกรรมในครัวเรือน ฯลฯ ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือน มากกว่าจะเป็นการแสวงหากำไรสูงสุด สอดคล้องกับการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนชาวนาในภาคเหนือ ของยศ สันตสมบัติ (2546) ที่การเติบโตของเศรษฐกิจแบบตลาดและการค้ามิได้ทำให้ระบบการ ผลิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงจากระบบประเพณีไปสู่การผลิตแบบใหม่ในลักษณะเดียวกันหมด ตรงกันข้ามชุมชนชาวนาแต่ละแห่งมีรูปแบบการปรับตัวที่แตกต่างหลากหลายไปตามสภาพการณ์ และเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละพื้นที่ ดังที่ยศได้นิยามความหมายของชาวนาไทยว่า “ชาวนาผู้ยืดหยุ่น” (Flexible Peasants) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของชาวนาไทยที่สามารถ ปรับตัวรองรับการเปลี่ยนแปลงได้หลายอย่าง มีการหารายได้หลายทาง เช่น การเลี้ยงสัตว์ ค้าขาย หรือออกไปเป็นแรงงานรับจ้างเพื่อส่งเงินให้ทางบ้าน เป็นการสร้างทางเลือกในการอยู่รอดของ

ครัวเรือน รวมถึงเปิดโอกาสให้ชาวบ้านก่อร่างสร้างขบวนการทางการเมือง เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมใหม่ๆ ได้อีกด้วย

การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชนบทจากการศึกษาซ้ำในพื้นที่เดิมของ Bruneau ซึ่งได้ทำการศึกษาในช่วงปี พ.ศ. 2509-2513 โดยการศึกษาชุมชนสองแห่งของศิริพันธ์ เซษฐตระกูล (2550) พบว่า ในกรณีบ้านเมืองวะในปัจจุบันมีการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรแบบเข้มข้น เนื่องจากพื้นที่การเกษตรลดลงอันมีสาเหตุมาจากชาวบ้านขายที่ให้กับนายทุน ส่วนการเกษตรในปัจจุบันเป็นเกษตรอินทรีย์ เนื่องจากชุมชนมีความตระหนักและเข้าใจในความสำคัญของสิ่งแวดล้อม ส่วนกรณีบ้านป่ากุกนั้นมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างชัดเจน โดยเปลี่ยนสภาพการถือครองพื้นที่จากการเป็นเจ้าของที่ดินกลายเป็นผู้เช่าที่นา ขนาดที่ดินที่ลดลงทำให้มีการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงจากการทำนาข้าวไปเป็นส่วนลำไย เป็นผลมาจากการมองเห็นความคุ้มค่าในการลงทุน นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีการปรับตัวและปรับใช้ความรู้ในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นการปรับตัวเข้าหาธรรมชาติ การเปลี่ยนไปทำอาชีพเสริมในบางเวลา โดยส่วนใหญ่เน้นอาชีพในภาคเกษตรกรรม การสร้างรายได้จากการสืบทอดภูมิปัญญาจากบรรพบุรุษ การส่งเสริมจากภาครัฐด้านอุตสาหกรรม ในครัวเรือนอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชุมชนมีรายได้ตลอดปี จึงเห็นได้ชัดว่าชาวบ้านสร้างวิถีการดำรงชีวิตที่หลากหลายขึ้น

การศึกษาของจักรี พรหมศิริ (2550) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินของชุมชนสองแห่ง พบว่าชุมชนแห่งแรก คือ ชุมชนบ้านสะท้อ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตแบบยังชีพไปสู่การปลูกพืชเพื่อการค้ามากขึ้น ส่งผลให้ชาวบ้านต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดอย่างมาก โดยที่พวกเขาไม่สามารถกำหนดควบคุมกลไกของระบบตลาดได้ ภายใต้อิทธิพลนี้ชาวบ้านจึงต้องปรับตัวด้วยการทำงานนอกภาคการเกษตรควบคู่ไปด้วย โดยการเคลื่อนย้ายแรงงานไปยังพื้นที่อื่นในช่วงรอเก็บเกี่ยวผลผลิตหรือเมื่อพื้นที่ของตนเองได้ผลผลิตน้อย หลังจากนั้นชาวบ้านจะกลับไปที่ชุมชนของตนเองเพื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตหรือเป็นแรงงานในชุมชน ในส่วนชุมชนบ้านสามขาซึ่งมิได้ปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อการค้าอย่างเต็มรูปแบบ อันเนื่องมาจากปัจจัยจำกัดทางด้านภูมิศาสตร์ ชาวบ้านจึงได้พยายามปรับตัวในการเพิ่มคุณภาพและปริมาณการผลิตตามแนวทางการพัฒนาการเกษตรเชิงพาณิชย์ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จจนเกิดหนี้สิน ทำให้ปัญหาเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การชุมชนได้เรียนรู้โดยอาศัยความสัมพันธ์แบบเครือญาติในการฟื้นฟูความสามัคคี การระดมความคิดเห็น รวมถึงการมีผู้นำที่เข้มแข็งและมีลูกบ้านที่ช่วยกันแก้ไขปัญหา ทั้งยังมีการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้กับชุมชน หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน ชุมชนจึงสามารถระดมกำลังในการเผชิญปัญหาได้ ทำให้ชุมชนสามขาได้รับเลือกเป็นชุมชนนำร่องในการเรียนรู้และการแก้ปัญหาเพื่อให้สามารถขยายผลไปยังชุมชนอื่นๆ อีกด้วย

สมคิด รัตนพันธุ์ (2544) ศึกษาวิถีชีวิตชาวบ้านแถบลุ่มน้ำพุมดวงหลังจากการสร้างเขื่อนรัชชประภา จากในอดีตที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดิมก่อนการสร้างเขื่อนอย่างมีปกติสุข สมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติและความเอื้ออาทรต่อกันของคนในชุมชน หลังจากสร้างเขื่อนทำให้ต้องอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่เดิม ส่งผลให้สังคมที่เคยอยู่ร่วมกันต้องแตกสลาย จารีตประเพณีที่ดีต้องสูญหาย สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมไม่สามารถใช้เป็นฐานในการดำรงชีวิตได้อีก จึงต้องอพยพไปทำงานในเมือง ส่วนชาวบ้านที่อาศัยในพื้นที่จัดสรรของรัฐต้องบุกเบิกที่ทำกินเพิ่มเติมเพื่อใช้ทำการเกษตร แต่การขาดการดูแลจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทำให้ชาวบ้านต้องประสบกับความลำบากในการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก เนื่องจากไม่มีความพร้อมและไม่มีความรู้ในการประกอบอาชีพในเมือง แตกต่างจากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทยในลุ่มน้ำพองของมณีมัย ทองอยู่ (2542) ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเศรษฐกิจ มีการสร้างเขื่อนผลิตไฟฟ้าขนาดใหญ่ ผู้ได้รับผลกระทบต้องมีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตหลายรูปแบบที่มีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ หนึ่ง การเป็นผู้ประกอบการรายย่อยแต่ก็ประสบความสำเร็จเพียงส่วนน้อย สอง การทำการเกษตรแบบเข้มข้นในพื้นที่ชลประทานที่ช่วยให้มีการจ้างงานในพื้นที่เพิ่มขึ้น และสาม เมื่อการประกอบการหรือทำการเกษตรมีรายได้ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตจะออกไปรับจ้างทำงานในต่างถิ่น แต่ทั้งนี้ชาวบ้านก็ยังทำการเกษตรต่อไปและไม่ขายที่ดิน ทำให้ยังมีความรู้สึกร่วมในความเป็นชุมชน และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันก็ยังมีอยู่มากในชนบท

ภายใต้การล้อมยึดชุมชนจากการประกาศพื้นที่อนุรักษ์ ทำให้ชุมชนไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้ดังเดิม การปรับเปลี่ยนรูปแบบในการดำรงชีวิตจึงมีมิติการต่อรองเพื่อการเข้าถึงทรัพยากรในพื้นที่อนุรักษ์เพิ่มเข้ามาด้วย ดังเช่นในการศึกษาของ วิระ โพธิ์เรีย (2549) การประกาศพื้นที่อนุรักษ์ทำให้ชาวบ้านตกประสบปัญหาหลายด้าน ทั้งด้านกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ยังไม่มีเป็นของตนเอง การเก็บหาของป่าและล่าสัตว์ทำไม่ได้เนื่องจากกฎหมาย และทรัพยากรน้ำก็ขาดแคลน การจะเข้าถึงทรัพยากรได้จึงใช้วิธีเจรจาต่อรองทางการเมืองโดยการเข้าหาผู้มีอิทธิพล นายทุน ข้าราชการ เครือข่ายทางสังคม การสร้างภาพลักษณ์ให้ชุมชนเป็นผู้อนุรักษ์ป่าไม้ มีกิจกรรมร่วมกับภาครัฐและองค์กรเอกชน ซึ่งในปัจจุบันการต่อรองได้ลี้ลับไปในบางชุมชนถ้าเกิดปัญหากับรัฐมาก บางชุมชนที่หาทางออกได้โดยการประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตร เช่น แรงงานในภาคอุตสาหกรรม ธุรกิจบริการ การท่องเที่ยว ซึ่งมีรายได้ดีกว่าการประกอบอาชีพในภาคการเกษตร

การศึกษาวิถีชีวิตของชุมชนที่ตั้งอยู่ในอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ของธานี คามเขต (2551) พบว่าในอดีตการเข้าถึงทรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิตไม่ค่อยมีความแตกต่างกันนักเนื่องจากมีคนไม่มากและมีทรัพยากรมาก อีกทั้งความสัมพันธ์ในชุมชนเป็นแบบช่วยเหลือกันเกื้อกูลกัน ต่อมาเมื่อเกิดปัญหาการกีดกันการเข้าถึงทรัพยากรจากการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ การ

เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม เป็นแรงกดดันให้ชุมชนต้องปรับตัวแสวงหาทางเลือกในการดำรงชีวิต โดยเฉพาะการอพยพไปทำงานนอกพื้นที่ทั้งแบบชั่วคราวและถาวร การประกอบอาชีพมีความหลากหลายมากขึ้น ทั้งภาคการเกษตร ภาคธุรกิจบริการ อุตสาหกรรม รวมถึงการรับราชการ ส่วนการต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิในพื้นที่ของชุมชน ชาวบ้านได้ใช้วิธีการเล่าเรื่องที่บ่งบอกว่าพวกเขาอยู่ในพื้นที่มาก่อนการก่อตั้งอุทยานฯ และแสดงให้เห็นว่ามีการใช้ประโยชน์ที่ดินซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ เช่น การตั้งถิ่นฐาน และการเพาะปลูก รวมถึงการเจรจาต่อรองกับอุทยานฯ เพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร

การดำรงชีวิตของชาวบ้านในเขตพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบทแถบเมซอนทางตอนเหนือของประเทศโบลิเวีย ในการศึกษาของ Stoian (2005) ได้ชี้ให้เห็นว่า เศรษฐกิจของพื้นที่ได้เชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกมาตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 จากการเก็บผลผลิตจากป่าที่สำคัญ คือ เปลือกไม้จำพวก *cinchona*⁴ และยางพาราที่เคยรุ่งเรืองในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ก่อนจะซบเซาลง ชาวบ้านที่ตั้งถิ่นฐานในป่าและเป็นแรงงานเก็บผลผลิตจึงอพยพไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใกล้เมืองเพื่อแสวงหางานและความมั่นคงในชีวิต การไปอาศัยใกล้เมืองหรือในพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบทสามารถสร้างโอกาสในการทำงานใหม่ๆ ได้ ถึงแม้จะเป็นพื้นที่ชายขอบที่สาธารณูปโภคพื้นฐานยังไม่พัฒนาและสภาพดินไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกก็ตาม อาชีพที่ทำมักเป็นแรงงานเก็บผลผลิตหรือแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งไม่ได้ใช้ทักษะในการทำงานมากนัก แต่ก็มีรายได้ที่ดีพอจะดำรงชีวิตอยู่ได้ มีการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติเพื่อลดรายจ่าย ในช่วงที่รายได้ลดต่ำลงเนื่องจากมิใช่ฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตก็สามารถอพยพไปอยู่ในชนบทระหว่างที่รอกงานในเมืองได้ แต่สิ่งสำคัญที่ Stoian ได้ชี้ให้เห็นในการศึกษานี้ก็คือ การปรับเปลี่ยนสถานะทางเพศสภาพหญิงชายในครอบครัว ที่ฝ่ายหญิงได้เข้ามามีบทบาทในการหาเลี้ยงครอบครัวเพิ่มขึ้น แม้อาจจะเป็นการเพิ่มภาระให้กับผู้หญิงแต่สามารถช่วยให้ครอบครัวสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ทั้งยังชี้ให้เห็นว่าเด็กๆ ในครอบครัวก็มีส่วนสำคัญในการหารายได้ช่วยเหลือครอบครัวด้วยเช่นกัน

การดิ้นรนต่อสู้กับหน่วยงานรัฐของชาวมังโกร์ในการต่อรองและช่วงชิงพื้นที่ในการศึกษาของอรัญญา ศิริผล (2544) การที่กรมป่าไม้พยายามกำหนดให้พื้นที่หมู่บ้านเป็นพื้นที่ป่าและการถูกบีบคั้นจากหลายด้าน ทำให้ชาวบ้านมีวิธีการปรับตัวตอบโต้ต่างกันไป เช่น ปลูกพืชผักค้าขาย หรือลงไปซื้อที่ดินพื้นราบเพื่อปลูกข้าว เป็นต้น แต่ความสามารถของแต่ละคนไม่ได้เท่าเทียมกัน บางคนสามารถเข้าถึงทรัพยากรหรือเข้าถึงอำนาจได้มากกว่า ก็อาจมีทางเลือกในการส่งลูก

⁴ เป็นพืชในวงศ์ (family) madder หรือ Rubiaceae ชนิดหนึ่งที่สามารถนำเปลือกไปสกัดสาร alkaloid ชนิดต่างๆ ที่สำคัญที่สุด คือ ควินิน (quinine) ซึ่งใช้ในการรักษาโรคมาลาเรีย โดยมีพืชในวงศ์เดียวกันที่สำคัญคือ กาแฟ รวมถึงไม้ดอกไม้ประดับจำพวกพุทธรักษา (gardenia) ด้วย

ไปเรียนหนังสือในเมืองหรือลงไปซื้อที่ดินพื้นราบ หรือลงไปทำมาค้าขายได้มากกว่า แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านพยายามแสวงหาวิธีการดำรงชีวิตตามเงื่อนไขและความสามารถของแต่ละคน ถ้ามีเงื่อนไขที่ดีกว่าก็ไม่จำเป็นต้องยึดติดกับการทำการเกษตร แต่ถ้าไม่มีทางเลือกอื่นชาวบ้านก็จำเป็นต้องทำ ดังนั้น ก่อนที่จะกลายมาเป็นสวนผักผลไม้ นั่นจึงหมายความว่าชาวบ้านได้พยายามทดลองปลูกพืชผักผลไม้มากมายหลายชนิด พื้นที่สวนผักผลไม้ที่เราเห็นจึงแสดงถึงผลผลิตของการต่อสู้เพื่อเอาชีวิตรอด ท้ามกลางแรงกดดันและการครอบงำอัตลักษณ์จากรัฐและคนในเมือง

กรอบแนวคิดยุทธวิธีการดำรงชีวิตที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า จะช่วยให้เห็นภาพการพยายามดิ้นรนต่อสู้ของชาวบ้านเพื่อสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิต ที่มีได้มีจำเพาะแค่การหารายได้เท่านั้น แต่ยังช่วยเปิดให้เห็นมิติอื่นๆ ที่ซ่อนอยู่ภายใต้ปฏิบัติการเพื่อเอาตัวรอดนั้น ตั้งแต่ตรรกะ วิธีคิด แนวทาง กระบวนการและปฏิบัติการของชาวบ้านในการสร้างความหลากหลายของการดำรงชีวิต การสร้างความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน อำนาจและกลไกของสถาบันต่างๆ ที่เข้ามาควบคุมการเข้าถึงทุน/ทรัพยากรประเภทต่างๆ การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของทุนประเภทต่างๆ และการเข้าถึงทรัพยากรเพื่อใช้เป็นฐานในการสร้างยุทธวิธีการเอาตัวรอดของชาวบ้าน รวมทั้งการวิพากษ์ให้ชีวิตของพวกเขาดำรงอยู่อย่างมีความหมาย ภายใต้บริบท เงื่อนไขที่แตกต่างกัน

1.7.3 กรอบแนวคิดพื้นที่ที่สาม (Thirdspace)

ภูมิศาสตร์ศึกษาพื้นที่แบบเรขาคณิต พื้นที่ทางกายภาพหรือพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมในยุคแรกๆ ศาสตร์หลายแขนงศึกษาพื้นที่ในรูปแบบพื้นที่สัมบูรณ์ (absolute space) ที่ตัดขาดจากโลกภายนอก ไม่สนใจระบบคุณค่า เน้นความเป็นวิทยาศาสตร์ ภายหลังจึงเริ่มศึกษาพื้นที่สัมพัทธ์ (relative space) ที่ศึกษาความสัมพันธ์ของพื้นที่ เวลา และกิจกรรมของมนุษย์มากขึ้น การพัฒนาแนวการศึกษาภูมิศาสตร์ในยุคต่อมาได้มีการรับเอาทฤษฎีเชิงวิพากษ์แบบมาร์กซิสต์เชิงโครงสร้าง (structural Marxist) ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับแบบจำลองทางภูมิศาสตร์ที่ใช้อธิบายปรากฏการณ์และพฤติกรรมที่เกิดขึ้นบนพื้นที่ว่ายังจำกัดในการศึกษาด้านทำเลที่ตั้ง การกระจายตัวทางพื้นที่ วงการสังคมศาสตร์เริ่มตระหนักถึงความสำคัญของพื้นที่เมื่อต้องเผชิญคำถามเกี่ยวกับพื้นที่เพิ่มขึ้น นักภูมิศาสตร์จึงได้เข้าไปมีบทบาทในการพัฒนาทฤษฎีทางสังคม โดยการหลอมรวมแนวคิดทางพื้นที่กับทฤษฎีทางสังคมเข้าด้วยกัน (Unwin, 1994) ดังที่ Harvey นักภูมิศาสตร์มาร์กซิสต์ ซึ่งได้กล่าวถึงพื้นที่โดยมีมิติของเวลารวมอยู่ด้วยว่า เวลาและพื้นที่ไม่สามารถเข้าใจได้หากขาดปฏิบัติการทางสังคม (Harvey, 1990: 204)

สอดคล้องกับแนวคิดของ Castells ที่กล่าวว่า พื้นที่คือการผลิตสร้างวัตถุที่สัมพันธ์กับการผลิตสร้างวัตถุอื่นๆ รวมทั้งผู้คนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่กำหนดไว้โดยประวัติศาสตร์ ซึ่งได้นำรูปร่าง หน้าที่ และความหมายทางสังคมลงสู่พื้นที่ (Castells, 1994: 411) จึงอาจกล่าวได้ว่า พื้นที่คือเวที/อาณาบริเวณแห่งหนึ่ง ที่อนุญาตให้มีปฏิบัติการทางสังคมต่างๆ เกิดขึ้นบนตัวเองได้ในเวลาพร้อมๆ กัน ปฏิบัติการทางสังคมเหล่านี้ คือ การกระทำระหว่างกันที่เกิดขึ้นมาเพื่อประสานรวมหรือแลกเปลี่ยนทางวัตถุในสังคม ทั้งในความหมายที่เป็นวัตถุสิ่งของจริงๆ และจินตภาพ แรงงาน เทคโนโลยี นวัตกรรม สัญลักษณ์ ความรู้ต่างๆ ปฏิบัติการดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดเป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นมาบนพื้นที่แห่งนั้น (ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2543)

นักคิดแนวหลังสมัยใหม่นิยม (postmodernism) มองพื้นที่ในฐานะสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมที่ประจุไว้ด้วยความหมาย (coded space) โดยมองว่าพื้นที่กายภาพมิได้เป็นวัตถุหรือที่ว่างหรือสภาพแวดล้อมรอบตัวที่รอให้คนเข้าไปใช้ประโยชน์เท่านั้น การให้ความหมายและการจัดการพื้นที่จึงสะท้อนวิถีคิด การนิยามตำแหน่งแห่งที่ของตัวเขาที่มีต่อพื้นที่หรือสังคมนั้น (อภิญา เพื่องฟูสกุล, 2543: 66) พื้นที่จึงมิได้เป็นเพียงฉากหลังอันว่างเปล่าที่หยุดนิ่งเพื่อรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมแต่เพียงอย่างเดียว ตรงข้ามพื้นที่กลับเป็นตัวกำหนดและมีปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางสังคมในตัวของมันเอง การเกิดหรือการดำรงอยู่ของพื้นที่หนึ่งๆ เป็นการผสมผสานระหว่างการสร้างทางกายภาพ และการสร้างโดยกระบวนการทางสังคม นั่นคือ การศึกษาพื้นที่ในฐานะที่เป็นผู้กระทำ สร้างตัวตน อัตลักษณ์ และความหมายให้กับคนในสังคม (สุธาริน คุณผล, 2541)

แนวคิดเกี่ยวกับพื้นที่ในมุมมองมาร์กซิสต์และหลังสมัยใหม่นิยม⁵ มีอิทธิพลต่อการศึกษพื้นที่ในปัจจุบันมาก เริ่มจากแนวคิดพื้นที่พิเศษ (heterotopia) ของ Foucault ที่นำเสนอขึ้นมาในช่วงปี 1976-1977 แม้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับพื้นที่พิเศษนี้จะถูกละเลยไปอย่างรวดเร็วแต่กลับแพร่กระจายและส่งผลกระทบต่อสาขาวิชาที่เกี่ยวข้องทั้งด้านภูมิศาสตร์มนุษย์ ทฤษฎีเมืองและวัฒนธรรมศึกษาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1990s เป็นต้นมา (Saldanha, 2008) โดยแนวคิด heterotopia นี้หมายถึง พื้นที่ที่เชื่อมโยง สะท้อน หรืออยู่ในระหว่างพื้นที่อุดมคติกับพื้นที่จริง (real space) จึงมีทั้งมิติของพื้นที่จริงและมิติของอุดมคติอยู่ด้วยกัน เป็นพื้นที่อีกชนิด/อีกแบบ (other space) ที่แตกต่างไปจากทั้งพื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง ซึ่งมีความสำคัญ คือ เป็นพื้นที่ที่มนุษย์ในสังคมใช้ชีวิตอยู่

⁵ การศึกษาพื้นที่หลังสมัยใหม่ (postmodern space) ได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาพื้นที่ของนักภูมิศาสตร์วัฒนธรรมที่ศึกษาผลกระทบทางวัฒนธรรมที่มีต่อพื้นที่/สถานที่ การใช้พื้นที่ที่แตกต่างกันในคนแต่ละกลุ่ม ทั้งด้านเชื้อชาติ/ชาติพันธุ์ เพศสภาพ ความสัมพันธ์ทางเพศ ภาษา วัฒนธรรมย่อย และอัตลักษณ์ รวมถึงสนใจการให้ความหมายใน “พื้นที่” โดยผู้ใช้ “พื้นที่” นั้นๆ เนื่องจากผู้คนมองพื้นที่จากมุมมองที่แตกต่างกันและต่างก็ใช้พื้นที่ที่ไม่เหมือนกัน ดังในกรณีถนนที่เล็กๆ มักจะมองหาหรือใช้เป็นพื้นที่สำหรับเล่น ขณะที่คนขับแท็กซี่กลับมองว่าเป็นพื้นที่ขับขี่/จราจรที่มีไว้การเดินทางและทำมาหากิน (Arentsen, Stam and Thuijjs)

เป็นส่วนใหญ่ เป็นทั้งพื้นที่จริงและพื้นที่ที่สังคมสร้างขึ้นมาอยู่ด้วยกัน (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2549: 199)

ผลงาน “The Production of Space” ของ Lefebvre (1991)⁶ ได้ชี้ให้เห็นความเป็นหนึ่งเดียวของพื้นที่กับสังคม โดยอธิบายพื้นที่ทั้งสามประเภท คือ พื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ทางความคิด และพื้นที่ทางสังคมจากสมมติฐานที่ว่าพื้นที่เป็นสิ่งที่ถูกผลิตสร้างขึ้น โดยสรุปสาระสำคัญไว้สี่ประการคือ หนึ่ง พื้นที่กายภาพจะสูญหายไป สอง ในทุกสังคมหรือทุกหน่วยการผลิตเป็นผู้ผลิตพื้นที่ขึ้นเอง สาม เมื่อพื้นที่เป็นผลผลิตแล้ว ความรู้ของเราเกี่ยวกับสิ่งนี้จะถูกคาดหวังว่าต้องทำการผลิตซ้ำและขยายกระบวนการผลิตออกไป และสี่ เมื่อเป็นเช่นนี้เท่ากับว่าเรากำลังเข้าไปเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์ ดังนั้น พื้นที่จึงมิได้ว่างเปล่าแต่เต็มไปด้วยความหมาย โดยมีแก่นหลักอยู่ 3 ประการดังนี้

1) ปฏิบัติการทางพื้นที่ (spatial practice) เป็นปฏิบัติการที่เกิดขึ้นจากผู้ปฏิบัติการกลุ่มต่างๆ ในสังคมที่เกิดในสังคมทุนนิยม โดยที่ก่อร่างขึ้นภายในพื้นที่ที่ถูกรับรู้ระหว่างความเป็นจริงในชีวิตประจำวันและความเป็นจริงของสังคมเมืองซึ่งหมายถึงการเดินทางและเครือข่ายที่เชื่อมโยงระหว่างสถานที่หนึ่งกับอีกสถานที่หนึ่งของการทำงาน ชีวิตส่วนตัวและเวลาว่าง

2) ภาพแทนของพื้นที่ (representations of space) หรือกรอบคิดแนวของพื้นที่ (conceptualized space) เป็นพื้นที่ที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มทางสังคมที่มีมุมมองต่อพื้นที่แตกต่างกันไป เช่น นักวิทยาศาสตร์ นักคณิตศาสตร์ นักผังเมือง วิศวกร เป็นต้น เป็นกรอบแนวคิดหลักของพื้นที่ที่พบในทุกสังคม

3) พื้นที่เชิงภาพตัวแทน (representational space) เป็นพื้นที่จริงที่มีการเข้าไปอาศัยผ่านการเชื่อมโยงจินตภาพกับสัญลักษณ์เข้าด้วยกัน ซึ่งนอกจากจะเป็นพื้นที่ของผู้ใช้และผู้อยู่อาศัยในพื้นที่นั้นๆ แล้ว ยังรวมถึงศิลปิน นักเขียน นักปราชญ์ที่บรรยายหรือได้รับแรงบันดาลใจจากพื้นที่เหล่านั้นด้วย เป็นพื้นที่ที่มีการซ้อนทับกันระหว่างพื้นที่ทางกายภาพและพื้นที่ทางความคิดซึ่งบางครั้งไม่สามารถบรรยายหรือแสดงแทนด้วยภาพหรือสัญลักษณ์ได้ (Lefebvre 1991: 36-49)

ต่อมา Soja ได้ขยายแนวคิดของ Foucault และ Lefebvre โดยเรียกว่า พื้นที่ที่สาม (thirdspace) เขาอธิบายว่าเป็นการขยายมุมมองใหม่ในการคิดเกี่ยวกับความเป็นพื้นที่ทางสังคม โดยมีเป้าหมายเพื่อทดลองและให้คำอธิบายพื้นที่ให้มีความยืดหยุ่นเพื่อช่วย “ยึดจับ” สิ่งใดๆ ที่เคลื่อนย้าย/เปลี่ยนแปลงบริบทแวดล้อมของแนวคิด เหตุการณ์ สิ่งปรากฏและความหมายในตัวของมันเอง พื้นที่ที่สามจึงหมายถึง “พื้นที่ของปฏิบัติการทางสังคม ซึ่งความคิด เหตุการณ์ ปรากฏการณ์

⁶ ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสมีชื่อว่า *La production de l'espace* ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 1974

และความหมายมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา” (Soja, 1996 อ้างใน Kahn, 2000) หน้าที่และความหมายของพื้นที่จึงเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาและปฏิสัมพันธ์ของปัจเจกชน/กลุ่มคน โดยอธิบายพื้นที่แต่ละประเภทดังนี้

พื้นที่ที่หนึ่ง หรือพื้นที่ที่ถูกเห็น/สัมผัส (perceived space) เป็นพื้นที่ที่กายภาพที่ถูกสร้างสามารถรับรู้หรือสัมผัสได้จริง ได้แก่ ท่าเล ที่ตั้ง และปฏิสัมพันธ์ของคนกับพื้นที่

พื้นที่ที่สอง หรือพื้นที่ที่ถูกตระหนักรู้ (conceived space) คือ พื้นที่ที่ถูกสร้างเป็นรูปร่างในจิตใจหรือพื้นที่ทางความคิด (ที่ Lefebvre เรียกว่า imagined) เป็นพื้นที่ที่ถูกปรุงแต่งทางปัญญา โดยมีเครื่องหมายและสัญลักษณ์แสดงเป็นการเขียนและคำพูดออกมา สำหรับ Lefebvre พื้นที่นี้จะเป็นพื้นที่ที่สำคัญในทุกสังคม การระบุตำแหน่งของพื้นที่ทางความคิดแสดงถึงภาพตัวแทนของอุดมการณ์และอำนาจ

พื้นที่ที่สาม หรือพื้นที่ที่ถูกอาศัย (lived space) หรือพื้นที่ทางสังคม/พื้นที่ในชีวิตจริง ประกอบด้วย ความเป็นจริงทางสังคมและปฏิบัติการทางสังคม โลกทางวัตถุของประสบการณ์และความเป็นจริงในปัจจุบัน ซ้อนทับพื้นที่ทางกายภาพ เป็นผลผลิตของสองพื้นที่ข้างต้น (Soja, 2000)

ตาราง 1 พื้นที่ทั้งสามประเภทของ Henri Lefebvre และ Edward Soja

พื้นที่ที่หนึ่ง	พื้นที่ที่สอง	พื้นที่ที่สาม
พื้นที่ทางกายภาพ	พื้นที่ทางความคิด	พื้นที่ทางสังคม
พื้นที่ที่ถูกเห็น/สัมผัส	พื้นที่ที่ถูกตระหนักรู้/รับรู้	พื้นที่ที่ถูกอาศัย
ปฏิบัติการทางพื้นที่	ภาพตัวแทนของพื้นที่	พื้นที่ของภาพตัวแทน
พื้นที่ผิว/ภายนอก	ความโปร่งใส/ภายใน	ประสบการณ์จากการปฏิบัติ
รูปธรรม	นามธรรม	ชีวิตประจำวัน
วัตถุนิยม	อุดมคติ	การแสดงจินตนาการ

ที่มา: คัดแปลงจาก Michiel Arentsen, Ruben Stam, and Rick Thuijs (2010)

ในมุมมองของ Lefebvre พื้นที่ที่สามแตกต่างจากพื้นที่กายภาพและพื้นที่ทางความคิด โดยจะหลอมรวมเข้าไปในความคิดเกี่ยวกับพื้นที่ ส่วน Soja เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่อยู่เหนือขอบเขตและองค์ประกอบของพื้นที่ทั้งหมด เป็นพื้นที่ที่มีรูปร่างในความเป็นจริงและถูกจินตนาการขึ้นใน lifeworld⁷ ของประสบการณ์ อารมณ์ เหตุการณ์ และทางเลือกทางการเมือง เป็นพื้นที่การใช้ชีวิต

⁷ Jurgen Habermas ได้อธิบาย lifeworld ไว้ว่าเป็นทั้งชีวิตส่วนตัวและส่วนที่เป็นสาธารณะ (private and public life) ซึ่งรวมเอาอาณาบริเวณซึ่งระบบค่านิยมก่อตัวขึ้น ได้แก่ ครอบครัว การศึกษา ศิลปะ และศาสนา lifeworld ของ Habermas กว้างกว่า private และ

ทางตรง/ประสบการณ์ตรงโดย “ผู้อาศัย” และ “ผู้ใช้” พื้นที่เหล่านั้น ซึ่งบรรจุทั้งพื้นที่กายภาพและพื้นที่ความคิดไปพร้อมกัน ดังนั้น พื้นที่ที่สาม คือ รูปแบบหรือระบบการคิดเกี่ยวกับพื้นที่ที่วาดขึ้นจากพื้นที่กายภาพและพื้นที่ทางความคิดที่ถูกสัมผัสและที่ถูกตระหนักรู้ แล้วขยายพื้นที่ขอบเขตของวัตถุและความหมายออกไป

แนวคิดพื้นที่ที่สาม จึงเป็นความพยายามที่จะก้าวข้ามแนวคิดแบบคู่ตรงข้ามแบบพื้นที่กายภาพ/พื้นที่ทางความคิด พื้นที่ส่วนตัว/พื้นที่สาธารณะ ที่ทำงาน/ที่พักผ่อน เมือง/ชนบท หรือในประเทศ/ต่างประเทศ เป็นต้น โดยเฉพาะในประเด็นการแบ่งแยกพื้นที่แห่งการควบคุม/ครอบงำ (space of domination) กับพื้นที่ต่อต้าน (space of resistance) ออกจากกัน พื้นที่ที่สาม คือ การปฏิเสธที่จะหยุดนิ่งหรือลงหลักปักฐานกับตัวตน/อัตลักษณ์ใดๆ อย่างตายตัว ไม่จำเป็นต้องอยู่นอกเหนือไปจากพื้นที่ของอำนาจและการกดขี่ เนื่องจากอำนาจและการต่อต้านไม่ได้เป็นอิสระจากกัน การต่อต้าน หมายถึง การไม่ยอมถูกจัดให้อยู่ในพื้นที่ที่กำหนดให้ (dislocation) ซึ่งมียุทธวิธีหลายอย่าง เช่น การทำให้เส้นกั้นระหว่างพื้นที่ที่เกิดลุ่มเครือ หรือกระโดดไปมาระหว่างมิติเชิงพื้นที่ในระดับต่างๆ ตลอดจนการสร้างอัตลักษณ์ผสมผสาน ซึ่งเป็นเรื่องการเมืองของพื้นที่ อันจะช่วยเปิดมิติของการต่อต้านให้กว้างขึ้น เกิดการคิดค้นรูปแบบใหม่ได้ไม่สิ้นสุด โดยไม่จำเป็นต้องโค่นอำนาจเก่าหรือเป็นปฏิปักษ์ชัดเจน (อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2543: 85-86) เพราะท้ายที่สุดแล้วการศึกษาเรื่องพื้นที่จึงเป็นการศึกษาเรื่องการช่วงชิงเพื่อให้ได้มาซึ่งพื้นที่ทางอำนาจนั่นเอง

แนวคิดพื้นที่ที่สามนี้ได้ถูกนำไปใช้ในการศึกษาหลายชิ้น ดังที่พบในงานของ Kahn (2000) ศึกษากรณีหมู่บ้านตาสิตซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส จากบันทึกคำบอกเล่าจากคนภายนอกมักสร้างภาพให้ตาสิตเป็นเกาะสวรรค์ มีหาดทรายที่สวยงาม ท้องฟ้าใสและทะเลสีคราม ดังที่นักท่องเที่ยวพบเห็นได้จากสื่อโฆษณา รายงาน ภาพวาดหรือโปสการ์ด ถูกนำเสนอและผลิตซ้ำเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ แต่ในสายตาคณะพื้นเมืองแล้วหาดทรายและท้องทะเลมักจะเป็นที่ทิ้งขยะ พวกเขามีความผูกพันกับแผ่นดินมากกว่าทะเลและหาดทราย ผืนแผ่นดินจะใช้เป็นที่ฝังศพของทารกแรกเกิดเพื่อให้พระแม่ธรณีคุ้มครอง แต่รัฐบาลฝรั่งเศสกลับมองพื้นที่นี้เป็นดินแดนภายใต้การปกครองและสร้างภาพให้เป็นประโยชน์เพื่อการท่องเที่ยว ต่อมามีการทดลองระเบิดนิวเคลียร์ได้ทำให้เกิดข้อขัดแย้ง ชาวพื้นเมืองจึงประท้วงอย่างรุนแรงจนเป็นข่าวดังไปทั่วโลก แต่รัฐบาลท้องถิ่นก็พยายามสร้างภาพให้ตาสิตเป็นสวรรค์บนดินเช่นเดิม พื้นที่ที่สามในกรณีนี้คือการปะทะสังสรรค์ของนโยบาย สังคมโลก สื่อมวลชน และความเชื่อของคนท้องถิ่น

public life แต่เป็นเสมือนโลกของผู้คนที่มีความเข้าใจร่วมกัน (share understanding) ผ่าน communicative action รวมถึงการที่คนในสังคมพูดคุยแลกเปลี่ยนถกเถียง เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในค่านิยม การดำเนินชีวิต และสิ่งที่จะทำต่อไป (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2545)

บทความของชยันต์ วรรณะภูติ (2549) เรื่อง “คนเมือง: ตัวตน การผลิตซ้ำสร้างใหม่ และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง” ได้ชี้ให้เห็นถึงความสลับซับซ้อน การเลื่อนไหลของนิยาม ความหมายตัวตนของ “คนเมือง” ทั้งในมิติที่เชื่อมโยงกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ในภาคเหนือ และนิยามตัวตนเชิงชาติพันธุ์ที่บ่งบอกถึงการจำแนกแยกตัวออกจากคนกลุ่มอื่นๆ ทั้งยังแสดงถึงการเมืองเรื่อง “พื้นที่” ของ “คนเมือง” ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ที่มีความเชื่อมโยงกับเปลี่ยนแปลงนิยามของ “คนเมือง” อย่างลึกซึ้ง เห็นได้จากการผนวกหัวเมืองล้านนาเข้ากับรัฐส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 ความหมายของ “เมือง” ก็เปลี่ยนแปลงไป โดยถูกลดสถานะภาพเป็นเพียงหน่วยการปกครองหน่วยหนึ่งที่ขึ้นกับรัฐสยามส่วนกลาง “เมือง” ที่เคยมีนัยของการเป็นผู้มีอำนาจเหนือกว่าผู้อื่นจึงกลายเป็นคนชายขอบในพื้นที่ของตัวเอง การสร้างศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่บริเวณสะดือเมือง และการย้ายเสาอินทขิลไปยังวัดเจดีย์หลวง รวมถึงการสร้างอนุสาวรีย์สามกษัตริย์ แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ใจกลางเมือง โดยการเชื่อมพื้นที่เมืองเชียงใหม่เข้ากับพื้นที่ส่วนกลาง ผ่านความสัมพันธ์ทางศาสนาและประวัติศาสตร์ของรัฐ

หลังจากที่มีการจัดให้เมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการเป็นเมืองท่องเที่ยวและวัฒนธรรม ได้ทำให้นิยามความหมายตัวตนและพื้นที่ของ “คนเมือง” มีการเลื่อนไหลซับซ้อนมากขึ้น ทั้งในแง่ของพื้นที่สินค้าทางวัฒนธรรมกลุ่มธุรกิจนำไปใช้ในการขายผลิตภัณฑ์พื้นเมืองแก่นักท่องเที่ยว แต่มิได้แสดงสัญลักษณ์ของผู้ผลิตผู้ขายแต่อย่างใด ส่วนในแง่พื้นที่ของทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกแย่งชิงจากรัฐส่วนกลาง จึงเกิดการตอบโต้/ช่วงชิงนิยามความหมายของ “คนเมือง” ที่กำกวมเลื่อนไหลในการเมืองของ “พื้นที่” มากขึ้น เช่น การต่อต้านการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นในพื้นที่ลุ่มน้ำยมจังหวัดแพร่ การเกิดขึ้นของขบวนการป่าชุมชน การเกิดของ “ชมรมเพื่อเชียงใหม่” หรือ “กลุ่มเสวนาลำพูน” เพื่อพูดคุยแลกเปลี่ยนปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาจากรัฐส่วนกลาง ชี้ให้เห็นว่า ผู้คนซึ่งอาศัยในพื้นที่ชายขอบและเป็นกลุ่มด้อยอำนาจ กำลังลุกขึ้นมาทวงสิทธิ/อำนาจของท้องถิ่นที่ถูกกลืนไป อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนได้ชี้ให้เห็นว่า “คนเมือง” มิได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่เห็นได้ชัด คือ ความแตกต่างระหว่างคนเมืองรุ่นเก่ากับคนเมืองรุ่นใหม่ ชาวต่างชาติในชนบทกับชนชั้นกลาง/คนรวยในเมืองที่มีวิถีชีวิตต่างกัน ทำให้การต่อสู้เพื่อการนิยามความหมายตัวตนของ “คนเมือง” แตกต่างกันไปด้วย จึงสรุปได้ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามแนวทางทุนนิยมได้เกิดการเปลี่ยนแปลงความหมาย การสร้างและผลิตซ้ำตัวตนของ “คนเมือง” ทั้งที่เกิดจากอำนาจรัฐส่วนกลางและภายในกลุ่ม “คนเมือง” ด้วยกัน ซึ่งอาจก่อให้เกิดความร่วมมือกันหรือการช่วงชิง/ขัดแย้งกันเองก็ได้ (ชยันต์ วรรณะภูติ, 2549)

การศึกษากรณีพื้นที่กับมิติทางเพศสภาพของผู้หญิงสลัมในจังหวัดเชียงใหม่ Yoshimi Nakata (2001) พบว่า ชุมชนพยายามสร้างวาทกรรมใหม่เกี่ยวกับสลัมที่คนทั่วไปมักมองว่าสลัมเป็น

ที่อยู่อาศัยของคนจน เป็นแหล่งแรงงานราคาถูก การที่ต้องประสบกับปัญหาการไร้ตัวตน/ความเป็นอื่นในสังคม อันมีเหตุมาจากการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ก่อให้เกิดความยากจน การเบียดขับและการถูกบังคับให้ย้ายออกจากพื้นที่ ผู้หญิงจึงมีการสร้างพื้นที่ในกิจกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวันเพื่อจัดการกับปัญหาที่เผชิญอยู่ การสร้างพื้นที่จึงเป็นกระบวนการตอบโต้กับวาทกรรมกระแสหลัก พร้อมกับการสร้างความหมายใหม่ให้แก่ชุมชนสลัม มีขยายพื้นที่พื้นขอบเขต/ปริมาตรของชุมชนในรูปแบบกิจกรรมทางการเมือง เศรษฐกิจ การสร้างเครือข่ายทางสังคม และกิจกรรมการพัฒนาชุมชน ซึ่งพบว่า พื้นที่ของผู้หญิงเหล่านี้มีทั้งการจัดแย้งและมีการต่อสู้เพื่อสร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ เป็นการยืนยันถึงความมีตัวตนของผู้หญิงในชุมชนแออัด ซึ่งมีได้จำกัดขอบเขตเพียงแค่ว่าในปริมาตรของบ้านเท่านั้น แต่ยังก้าวพ้นเขตแดนของการผลิต/การบริโภคก้าวข้ามความสัมพันธ์สาธารณะและส่วนตัว แสดงถึงการที่ผู้หญิงในสังคมไทยมีอิสระและความสัมพันธ์เชิงอำนาจหญิงชายที่ยืดหยุ่น สามารถปรับเปลี่ยนต่อรองได้

สอดคล้องกับการศึกษาของเนตรดาว แพทย์กุล (2544) ที่อธิบายว่า ในกรณีที่ผู้ชายไม่สามารถริเริ่มโครงการพัฒนาที่สามารถตอบสนองความต้องการของผู้ด้อยโอกาสและกองทุนเพื่อสังคม ได้กลายเป็นโอกาสให้ผู้หญิงสามารถแสดงบทบาทในการพัฒนามากขึ้น ผู้หญิงจะให้ความสำคัญกับการร่วมแก้ไขปัญหาลดผลกระทบต่อความอยู่รอดของครอบครัวและสังคม เช่น การเลือกรื้อหรือการเรียกร้องสิทธิขั้นพื้นฐานต่างๆ ซึ่งผู้นำชายมักไม่ค่อยให้ความสนใจเนื่องจากมองว่าปัญหาเหล่านี้ไม่ได้ให้ผลประโยชน์ตอบแทนโดยตรง การที่ผู้หญิงออกมาเคลื่อนไหวในกิจกรรมเพื่อส่วนรวมมากขึ้น จึงเป็นการเปิดพื้นที่ทางสังคมการเมืองและสร้างการยอมรับบทบาทของผู้หญิงในด้านอื่นๆ ไปโดยปริยาย

การพัฒนาจึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการบังคับย้ายที่ ซึ่งมักจะเป็นโครงการพัฒนาที่ดำเนินการโดยรัฐ ดังเช่นการศึกษาของ Touch Siphat (2009) ของชาวบ้านโอทานิงในจังหวัดกรอเจทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือกัมพูชา ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐเป็นการช่วงชิงทรัพยากรของชาวบ้านไปให้กลุ่มธุรกิจสัมปทานเพื่อเป็นรายได้ในการพัฒนาประเทศ ซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตอย่างใหญ่หลวง แม้ว่าชาวบ้านจะจัดตั้งป่าชุมชนเพื่อรักษาไว้เป็นแหล่งอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและเพื่อการคงไว้ซึ่งการดำรงชีวิตของพวกเขา แต่รัฐบาลส่วนกลางกลับเพิกเฉยทั้งยังมอบพื้นที่ป่าชุมชนให้แก่บริษัทเอกชนของจีนได้สัมปทาน ไปอีก ดังนั้น พื้นที่ป่าจึงเป็นศูนย์กลางในการต่อต้านบริษัทผ่านปฏิบัติการเงียบ เช่น การปฏิเสธไม่ทำงานของบริษัท การลักลอบเข้าไปในพื้นที่สัมปทานเพื่อเก็บหาของป่าและล่าสัตว์ การภาวนาให้เหตุการณ์ร้ายๆ เกิดขึ้นกับบริษัท พื้นที่ป่าในที่นี้จึงเป็นทั้งแหล่งทุนในสายตาของรัฐและบริษัทเอกชน แต่สำหรับชาวบ้านแล้ว ป่าเป็นทั้งพื้นที่ทำกินและพื้นที่ต่อต้านบริษัทไปพร้อมกัน

การพัฒนาที่ส่งผลให้เกิดการผลักดันให้ย้ายถิ่นที่อยู่ในงานของ Boundeth Southavilay (2005) ที่ศึกษาในพื้นที่ลุ่มน้ำดิน แควงบ่อแก้ว ประเทศลาว รัฐได้อำนาจโครงการพัฒนาด้วยเชื่อว่าจะลดปัญหาการทำลายป่าลง เนื่องจากเห็นว่าชาวขมุเป็นผู้บุกรุกป่า ชาวขมุจึงต้องย้ายถิ่นที่อยู่ ทั้งยังเกิดการขัดแย้งกับชุมชนข้างเคียง ชาวขมุจึงใช้กิจกรรมทางวัฒนธรรมที่สืบทอดมาทางประวัติศาสตร์ ประเพณีในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อัตลักษณ์ ความสัมพันธ์ในชุมชนและความคิดความรู้สึกที่มีต่อพื้นที่เป็นเครื่องมือต่อรองกับกลุ่มคนภายนอก โดยเฉพาะต่อการในการเข้าถึงที่ดินซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการทำมาหากิน การสร้างความสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่ของรัฐในท้องถิ่นและชุมชนรอบข้างเพื่อลดความขัดแย้งและขยายเครือข่ายความร่วมมือให้กว้างขึ้น

สอดคล้องกับงานศึกษาของ Chusak Wittayapak (2008) ที่ชี้ให้เห็นถึงบริบทของความเป็นรัฐชาติ ชาติพันธุ์ และอัตลักษณ์ เข้ามาเกี่ยวข้องกับการบังคับย้ายที่ชาวขมุอันเนื่องมาจากโครงการพัฒนาของรัฐ ชาวขมุเป็นกลุ่มชาติพันธุ์มอญ-เขมร ที่มีคติความเชื่อ วิถีชีวิตค่อนข้างแตกต่างจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ทั้งยังต้องเผชิญกับการช่วงชิงทรัพยากรจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐ เมื่อหาทางออกไม่ได้ก็จำเป็นต้องหาวิธีการต่อสู้โดยรวมตัวต่อต้านการย้ายหมู่บ้าน การบอกเล่าประวัติศาสตร์ความทุกข์ยาก การบนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การสร้างเครือข่ายกับภายนอก ตลอดจนการสร้างอัตลักษณ์และฟื้นฟูวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ แต่การต่อสู้ก็ยังลำบากเนื่องจากการเป็นกลุ่มชายขอบ ต้องขายแรงงานจึงเลี้ยงที่จะตกเป็นเบี้ยล่างคนอื่น แต่กับกรณีของอีกสองกลุ่มชาติพันธุ์ คือ ชาวลาวพวนกับชาวไทลื้อกลับไม่เป็นปัญหาเหมือนกับชาวขมุ เนื่องจากชาวลาวพวนซึ่งมีคติความเชื่อ วิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกับคนไทย มีการเรียกตัวเองว่า “ไทพวน” เพื่อบ่งบอกความเป็นไทยที่ทันสมัยกว่าเป็นลาว ทั้งยังมีการสร้างเครือข่ายทางการเมืองอีกด้วย ส่วนชาวไทลื้อกลับได้ประโยชน์จากการเป็น “ไทลื้อ” ในแง่ของสินค้าทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยว แต่สร้างอัตลักษณ์ความเป็นไทลื้อนี้เองเป็นสาเหตุของปัญหา เนื่องจากการนำไปสู่รายได้และการพัฒนาที่ไม่สมดุลกัน เกิดความแตกต่างในทรัพยากรและเศรษฐกิจที่แตกต่างกันของสองชุมชน เป็นที่มาของการสร้างอัตลักษณ์ใหม่เพื่อช่วงชิงรายได้จากการท่องเที่ยวและวัฒนธรรม

การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในอีกมุมมองหนึ่งจึงแสดงถึงสิทธิการครอบครองและความเป็นเจ้าของพื้นที่ เป็นการช่วงชิงนิยามความหมาย ความจริงต่อพื้นที่ ดังในกรณีหมู่บ้านชาวลาวผู้ซึ่งสมบัติ บุญคำเชียง (2540) พบว่า แท้ที่จริงเป็นปฏิบัติการของอำนาจในการสร้างความชอบธรรมเหนือพื้นที่ เช่น การกำหนดเขตพื้นที่อนุรักษ์ การปลูกสร้างสวนป่า และการควบคุมการใช้พื้นที่เพื่อการผลิต ฯลฯ เป็นเรื่องของการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจในการผลิตสร้างความจริงและความหมายต่อพื้นที่ พื้นที่ป่าในกรณีของชาวลาวผู้มิได้เป็นเพียงพื้นที่ธรรมชาติ แต่ยังเป็น “เวทีการต่อสู้” ในการสร้างความเป็นตัวตนทางชาติพันธุ์ การดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์พื้นที่ป่าคือ

ปฏิบัติการสร้างความจริงต่อพื้นที่ในฐานะพื้นที่ปาณูรักษ์ และนิยามความหมายต่อตนเองในฐานะ “ชาวไทยลาหู่ผู้อนุรักษ์” เพื่อสร้างความมั่นคงในตำแหน่งแห่งที่ในชีวิตของตนเอง ภายใต้สภาพเศรษฐกิจสังคม การเมืองสมัยใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป

สันต์ สุวัชรภินันท์ (2549) ได้ทบทวนความสัมพันธ์ระหว่าง “อัตลักษณ์” และ “ที่ว่าง”⁸ ในบริบทพื้นที่สาธารณะของสังคมเมืองกรุงเทพฯ โดยคนสองกลุ่ม คือ ผู้ค้าริมทางกับพนักงานเทศกิจ ใช้การวิเคราะห์หลักไของระบบโครงสร้างเพื่อสร้างความเข้าใจและอธิบายสถานการณ์ที่เกิดขึ้นต่อในพื้นที่ทางสังคม ซึ่งเผยให้เห็นพื้นที่ที่เทศกิจควบคุม และพื้นที่ที่แม่ค้าใช้ เป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นแตกต่างกัน ปฏิบัติการเพื่อควบคุมพื้นที่และปฏิบัติการเพื่อปรับเปลี่ยนการใช้พื้นที่ หมายถึงอัตลักษณ์ที่แตกต่างกันทำให้เกิดปฏิบัติการที่แตกต่างกัน อันจะทำให้เกิดผลผลิตที่แตกต่างกันของพื้นที่/ที่ว่างด้วย พื้นที่สาธารณะจึงมีความซับซ้อนอยู่ในตัวเอง มิใช่ผลผลิตที่เกิดขึ้นจากระบบโครงสร้างสังคมที่ตายตัวที่ถูกทำให้เข้าใจว่าเป็นพื้นที่ของรัฐที่มอบให้เทศกิจเป็นผู้ดูแลเท่านั้น การขัดแย้งระหว่างเทศกิจและแม่ค้าจึงเกิดขึ้นเพราะจุดยืน มุมมอง และความเข้าใจต่อพื้นที่ที่ต่างกัน ฝ่ายหนึ่งต้องการครอบครองเพื่ออำนาจในการควบคุมรักษาความเรียบร้อย ความทันสมัยและสมบัติของรัฐ ในขณะที่อีกฝ่ายต้องปรับใช้และเอาชีวิตรอด การขัดแย้งจึงเปรียบเสมือนร่องรอยการปะทะกันของมุมมองและแนวคิด มุมหนึ่งยึดถือเอาสิ่งที่เราเรียกว่า ระบบโครงสร้างนิยมเป็นหลัก ในขณะที่อีกมุมหนึ่งเป็นความพยายามที่จะรื้อและทำลายโครงสร้างนิยมนั้นเพื่อให้ได้มาซึ่งชีวิต ซึ่งแสดงถึงกระบวนการปฏิบัติและผลผลิตแห่งการเอาชีวิตรอด

กรอบแนวคิดและการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่สามนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า จะช่วยสร้างความเข้าใจในความซับซ้อนของพื้นที่ที่มีได้เป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพ หรือเป็นพื้นที่ทางจิตใจ แต่ยังหมายรวมถึงกิจกรรม ปฏิบัติการ การรับรู้ การต่อรอง การต่อต้าน ตลอดจนการสร้างนิยามความหมายใหม่ๆ ให้กับพื้นที่ โดยเน้นประสบการณ์ตรงของผู้ใช้พื้นที่ ผ่านการศึกษาประวัติความเป็นมาของวิถีชีวิตและการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ อันจะช่วยให้เข้าใจพื้นที่โดยมุมมองที่หลากหลายขึ้น

⁸ ในที่นี้สันต์ซึ่งเป็นนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์ใช้คำว่า “ที่ว่าง” แทน “space” และใช้คำว่า “พื้นที่” แทน “place” ซึ่งแตกต่างจากนักภูมิศาสตร์ที่ใช้คำว่า “พื้นที่” แทน “space” และใช้คำว่า “สถานที่” แทน “place” ในบทความนี้ผู้ศึกษาได้คงคำพูดเดิมตามต้นฉบับของผู้เขียนบทความไว้เพื่อต้องการสื่อถึงแนวคิด/ตัวตนของผู้เขียนที่มีต่อพื้นที่ โดยสันต์ได้อธิบายว่า “ที่ว่าง” อยู่ตรงข้ามพื้นที่ รวมถึงยุทธวิธีในการควบคุมและเปิดเผยตัวตนซึ่งถูกผลิตสร้างโดยกลวิธี ดังนั้นเมื่อ “ที่ว่าง” ถูกผลิตสร้างขึ้นแล้วจึงไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้กฎระเบียบของพื้นที่ แต่เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทบนพื้นฐานของกฎเกณฑ์เหล่านั้น

1.8 กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาชุมชนบ้านแม่เหิยะในภายใต้การพัฒนาและการอนุรักษ์ในครั้งนี้ ผู้วิจัยเน้นการศึกษาด้านประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่และวิถีชีวิตชาวบ้าน ภายใต้บริบทของการพัฒนาและการอนุรักษ์ เนื่องจากชุมชนแห่งนี้เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ในขณะเดียวกันก็ถูกแย่งชิงทรัพยากรเพื่อตอบสนองความต้องการบริโภคของการท่องเที่ยว และมีโครงการพัฒนาแหล่งน้ำที่กำลังดำเนินการอยู่ในพื้นที่ด้วย การที่ชาวบ้านต้องประสบปัญหาจากกระบวนการพัฒนาและการอนุรักษ์ของรัฐนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาถึงแนวทางการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต มีการสร้างวาทกรรม และสร้างพื้นที่ขึ้นมาตอบโต้จากกระบวนการดังกล่าวได้อย่างไรบ้าง โดยมีแนวทางการศึกษาดังนี้

ประเด็นแรก การศึกษาประวัติการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนจากการพึ่งพาฐานทรัพยากรในท้องถิ่น การทำการเกษตร ซึ่งมีวิถีชีวิตแบบชนบทไปสู่การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคต่างๆ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตแบบคนในเมืองมากขึ้น ซึ่งจะใช้กรอบแนวคิดยุทธวิธีการดำรงชีวิตมาใช้ในการอธิบายแนวทางการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวบ้าน การเชื่อมโยงสัมพันธ์กับชุมชนภายนอก รัฐ และระบบตลาดภายนอก แนวทางในการทำมาหากินมีความแตกต่าง เชื่อมโยงสัมพันธ์กับพื้นที่และสังคมภายนอกมากขึ้นเพียงใด การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตคือความพยายามในการเอาชีวิตรอด พร้อมทั้งการทำให้ชีวิตของพวกเขาดำรงอยู่ได้อย่างมีความหมายด้วย

ประเด็นที่สอง การศึกษาปฏิบัติการของวาทกรรมการอนุรักษ์และการพัฒนาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ พื้นที่ศึกษาในครั้งนี้เป็นพื้นที่ที่อยู่ในเขตอนุรักษ์แบบหนึ่งที่เรียกว่า อุทยานแห่งชาติ ซึ่งมีข้อกำหนด กฏระเบียบในการใช้พื้นที่หลายประการ แต่ในเวลาเดียวกันก็ยังคงกำหนดให้เป็นพื้นที่ของการพัฒนาด้วย ทั้งสองกระบวนการเป็นการสร้างความแตกต่างของภูมิทัศน์อย่างสิ้นเชิง การอธิบายการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทางกายภาพเพียงอย่างเดียวไม่สามารถสร้างความเข้าใจที่ชัดเจนได้ กรอบแนวคิดวาทกรรมการพัฒนา ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จึงถูกนำมาใช้อธิบายกระบวนการกำหนดพื้นที่ธรรมชาติ พื้นที่ในการอนุรักษ์และการพัฒนา โดยเฉพาะการทำงานร่วมกันของวาทกรรมการอนุรักษ์และการพัฒนาในพื้นที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตชาวบ้านอย่างไร กลไกอำนาจเข้ามาควบคุมพื้นที่และทรัพยากรอย่างไร ชาวบ้านมีการปรับตัวสร้างวาทกรรมขึ้นมาตอบโต้กับวาทกรรมที่ถูกผลิตสร้างโดยระบบสถาบันและโครงสร้างของรัฐอย่างไร ซึ่งนอกจากจะช่วยอธิบาย ภาพปฏิบัติการในชีวิตประจำวันของชาวบ้านว่ามีความหมายอะไรแล้ว ยังทำให้เข้าใจในความซับซ้อนของวาทกรรมการอนุรักษ์และการพัฒนาที่เกิดขึ้นในพื้นที่อีกด้วย

ภาพ 1.2 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ประเด็นสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงทางพื้นที่และปฏิบัติการที่เกิดขึ้นนั้น มีความหลากหลาย ซับซ้อน ทั้งในด้านความหมายและปฏิบัติการ มีการผลิตสร้างพื้นที่ของคนกลุ่มต่างๆ ซึ่งจำเป็นต้องมีพื้นที่หรือแสดงถึงตำแหน่งแห่งที่มารองรับปฏิบัติการและความหมายนั้นๆ มิได้เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว กรอบแนวคิดพื้นที่ที่สามจึงนำมาใช้เพื่อช่วยสร้างความเข้าใจในความซับซ้อนของพื้นที่ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามผู้ปฏิบัติการทางสังคมกลุ่มต่างๆ โดยผู้ศึกษาได้ให้ความสำคัญกับประสบการณ์ตรงของผู้ใช้พื้นที่ ผ่านการศึกษาประวัติการเปลี่ยนแปลงพื้นที่และปฏิบัติการที่เกิดขึ้นบนพื้นที่นั้น อันจะนำไปสู่การสร้างความรู้ความเข้าใจใหม่ที่มีต่อพื้นที่โดยมุมมองที่หลากหลายขึ้น

1.9 ระเบียบวิธีวิจัย

1.9.1 ข้อมูลและแหล่งข้อมูล

ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) เป็นข้อมูลที่ผู้ศึกษาจะทำการศึกษาและเก็บข้อมูลโดยตรงจากประชากรและพื้นที่ศึกษาที่ใช้ในการศึกษา โดยมีวิธีการเก็บข้อมูลดังต่อไปนี้

1) การสำรวจภาคสนาม (Field Survey) เป็นการศึกษาสภาพหมู่บ้านลักษณะพื้นที่ สภาพแวดล้อม ธรรมชาติและฐานทรัพยากรของชุมชน ตลอดจนวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ระบบการผลิต รูปแบบการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ที่ดิน ทรัพยากรป่าไม้ และแม่น้ำลำธาร ระบบสาธารณสุขไปจนถึงพื้นฐานและบริการภาครัฐ รวมถึงการสำรวจข้อมูลระดับครัวเรือน ซึ่งจะช่วยให้ได้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับลักษณะครัวเรือน สมาชิก เพศ อายุ อาชีพ การทำมาหากิน รายได้ รายจ่าย หนี้สิน เป็นต้น โดยใช้วิธีทำแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูลครัวเรือนรวมทั้งสิ้น 67 ครัวเรือน

2) การสังเกต (Observation) ทั้งการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) ซึ่งได้เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน ทั้งในด้านการผลิต ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เพื่อศึกษาวิถีชีวิตของชุมชน ตลอดจนวิถีคิด การปรับตัวของชุมชน ทั้งนี้ อาจใช้วิธีการพูดคุย ซักถามอย่างไม่เป็นทางการกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักทุกกลุ่ม เช่น ศึกษาประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน ข้อมูลพื้นฐานทางสังคม ระบบการผลิตของชุมชน ประเพณี ความเชื่อ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชน เป็นต้น

3) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เป็นการสัมภาษณ์เจาะลึกถึงข้อมูลที่ต้องการสำหรับตอบคำถามการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวิถีชีวิตเพื่อให้ทราบถึงวิถีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้ การให้คุณค่าและวิถีการใช้ชีวิตที่มีการปรับเปลี่ยนมาตั้งแต่อดีต โดยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มชาวบ้านทั่วไปที่ทำการเกษตร กลุ่มที่

พึงพาฐานทรัพยากร รวมถึงแรงงานในภาคต่างๆ 2) กลุ่มผู้อาวุโส 3) กลุ่มผู้นำ 4) กลุ่มอื่นๆ เช่น ตัวแทนบริษัท พ่อค้าคนกลาง ข้าราชการ แรงงานรับจ้าง องค์กรพัฒนาเอกชน นักท่องเที่ยว ฯลฯ ใช้วิธีการสุ่มแบบเจาะจง (purposive sampling) โดยการสุ่มตัวอย่างจากดุลพินิจของผู้วิจัยเอง เป็นการศึกษาวิจัยแบบเจาะลึกจากกลุ่มตัวอย่างจำนวน 20 ราย แยกตามกลุ่มออกเป็น 4 กลุ่มที่เกี่ยวข้องดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

4) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เพื่อจะได้เห็นถึงความหลากหลายของวิธีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้ ภูมิปัญญา และการให้คุณค่าของชาวบ้านแต่ละกลุ่มว่าเป็นอย่างไร การดำเนินงานสนทนากลุ่มนั้นเป็นการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลจากชาวบ้านกลุ่มต่างๆ เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้าน และกลุ่มเยาวชน ซึ่งเทคนิคการสนทนากลุ่มนั้น เริ่มต้นโดยการนัดอย่างไม่เป็นทางการกับกลุ่มต่างๆ หรืออาจเข้าไปคุยกับชาวบ้านที่นัดคุยมารวมกลุ่มกันอยู่ โดยตั้งคำถามตามวัตถุประสงค์การวิจัยและปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องไปตามสถานการณ์และเหมาะสมกับกลุ่มผู้เข้าร่วมสนทนา

ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ศึกษาจากเอกสารและรวบรวมจากแหล่งข้อมูลซึ่งนอกจากจะเป็นข้อมูลที่รวบรวมจากแหล่งข้อมูลที่มีการศึกษาไว้ก่อนแล้ว เช่น จากหนังสือ วารสาร บทความ งานวิจัย หรือในเครือข่ายออนไลน์ และข้อมูลเพิ่มเติม ดังต่อไปนี้

1) ข้อมูลภาพรวมของคนในชุมชน เช่น ข้อมูลสถิติทรัพยากรธรรมชาติป่าไม้จากหน่วยงานด้านการอนุรักษ์ป่าไม้ ข้อมูลระบบการผลิตและการใช้ที่ดินจากหน่วยงานเกษตรในท้องถิ่น เป็นต้น

2) ข้อมูลเชิงแผนที่ การใช้ที่ดินและทรัพยากรป่าไม้ เช่น แผนที่ภูมิประเทศ ลำดับชุดแผนที่ L 7018 ระบุว่า 4746 I, 4746 II มาตราส่วน 1: 50,000 ภาพข้อมูลดาวเทียม Landsat 5 TM ปี 1994 และภาพข้อมูลดาวเทียมที่มีความละเอียดสูง เช่น ภาพถ่ายทางอากาศของกรมแผนที่ทหาร มาตราส่วน 1: 15,000 ภาพข้อมูลดาวเทียม SPOT5 ปี 2008 เพื่อช่วยในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่การเกษตร ป่าไม้ ที่อยู่อาศัยและสิ่งปลูกสร้างในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งจะเชื่อมโยงระหว่างการใช้พื้นที่กับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านได้ดียิ่งขึ้น

1.9.2 อุปกรณ์และเครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

แบบสอบถามข้อมูลพื้นฐาน และการสำรวจสภาพชุมชน รวมถึงแบบนำสัมภาษณ์ที่เป็นคำถามปลายเปิด อุปกรณ์ที่ช่วยในการบันทึกข้อมูล คือ สมุดบันทึก เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายภาพดิจิทัล เครื่องจับพิกัดภูมิศาสตร์ (GPS) ที่ใช้ร่วมกับแบบสำรวจทางภูมิศาสตร์ เพื่อช่วยดูขอบเขต ตำแหน่งที่ตั้งของการใช้ทรัพยากรในพื้นที่

1.9.3 การวิเคราะห์ข้อมูล

ใช้การวิเคราะห์เชิงพื้นที่ซึ่งจะช่วยให้เห็นภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางพื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ร่วมกับการวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ และการวิเคราะห์เชิงคุณภาพที่กระทำไปตลอดช่วงของการทำการวิจัย โดยเฉพาะการตีความและหาคำอธิบายที่ได้จากการเก็บข้อมูลจากแบบสอบถาม การสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม การสังเกต และจดการบันทึก โดยมีวิธีการวิเคราะห์ ดังนี้

1) การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต จากประวัติศาสตร์การดำรงชีวิตของชาวบ้าน นับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ศึกษาจากรูปแบบการใช้ทรัพยากร การผลิตและการทำมาหากิน ซึ่งเป็นข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ตำนาน และคำบอกเล่าของชาวบ้าน ซึ่งจะช่วยทำให้ทราบถึงวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

2) การวิเคราะห์ปฏิบัติการของวาทกรรมการอนุรักษ์ธรรมชาติและการพัฒนา ศึกษาจากตัวแสดง/ผู้ปฏิบัติการทางสังคมกลุ่มต่างๆ ว่ากล่าวถึงหรือมีกฎเกณฑ์ หน้าที่และปฏิบัติการในการอนุรักษ์ธรรมชาติ/การพัฒนาอย่างไร ซึ่งจะช่วยให้เชื่อมโยงเครือข่ายของสภาพสังคมที่วาทกรรมชุดนั้นดำรงอยู่ และทำให้ทราบถึงรายละเอียด กลยุทธ์ของวาทกรรมที่เข้าไปครอบงำ จัดระเบียบพื้นที่ และสังคมของชุมชนที่ศึกษา รวมถึงการสร้างวาทกรรมขึ้นมาตอบโต้วาทกรรมหลัก

3) การวิเคราะห์ปฏิบัติการทางสังคมในการผลิตสร้างพื้นที่ขึ้นมาตอบโต้กับโครงสร้างอำนาจ โดยศึกษาจากชีวิตประจำวันของชาวบ้าน การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการดำเนินชีวิต การใช้ทรัพยากรและการทำมาหากินที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันในชุมชนและสังคมเข้าด้วยกัน

ข้อมูลเหล่านี้จะนำมาทำเป็นข้อสรุปและเปรียบเทียบกับกรอบแนวคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย เพื่อตรวจสอบสอดคล้องกับสมมุติฐานที่ตั้งไว้เพียงใด แล้วนำไปสรุปตีความและตรวจสอบความถูกต้องของงานวิจัย เพื่อตรวจสอบข้อค้นพบที่ได้จากงานวิจัยคืออะไร มีความหมายและสาระสำคัญอย่างไร ส่วนการตรวจสอบความถูกต้อง จะช่วยให้งานวิจัยมีความน่าเชื่อถือมากขึ้น

1.10 การนำเสนอผลการศึกษา

ข้อมูลที่ได้จากศึกษาโดยการสำรวจภาคสนาม การสัมภาษณ์และการสอบถามบุคคล รวมทั้งข้อมูลพื้นฐานที่ได้รวบรวมจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง สามารถนำเสนอโดยแยกประเด็นการวิเคราะห์ออกเป็นส่วนสำคัญ 7 บท ดังต่อไปนี้

บทที่ 1 บทนำ เป็นการนำเสนอที่มาและความสำคัญปัญหาการวิจัย ซึ่งจะกล่าวถึงสาเหตุที่ต้องทำการศึกษา วัตถุประสงค์ การทบทวนกรอบแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง กรอบแนวคิดในการศึกษา และระเบียบวิธีวิจัย

บทที่ 2 บริบททางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ศึกษา กล่าวถึงสภาพโดยทั่วไปของพื้นที่ศึกษา ลักษณะทางกายภาพ และด้านประชากร เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

บทที่ 3 บริบททางประวัติศาสตร์ของชุมชนแม่เหิยะใน กล่าวถึงตั้งแต่ยุคตำนานการสร้างเมืองเชียงใหม่ ยุคการล่าอาณานิคมและการขยายอำนาจรัฐในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 และการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนแม่เหิยะในอันมีที่มาจากการทำไม้ในอดีต

บทที่ 4 การเปลี่ยนแปลงพื้นที่และการจัดระเบียบพื้นที่เพื่อการพัฒนา เป็นการอธิบายความเป็นมาของโครงการพัฒนาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ บริบทความขัดแย้งและการผลิตสร้างพื้นที่เพื่อการพัฒนาและท่องเที่ยวของโครงการเชียงใหม่ไนท์ซาฟารีที่มีต่อชุมชนแม่เหิยะใน และกระบวนการที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของผู้ปฏิบัติการกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง

บทที่ 5 ยุทธวิธีการดำรงชีวิตของคนแม่เหิยะในภายใต้กระแสการพัฒนาและการอนุรักษ์ เป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตภายใต้กระบวนการพัฒนาและการอนุรักษ์ โดยศึกษาผ่านการประวัติศาสตร์การใช้ทรัพยากรเพื่อนำไปสร้างยุทธวิธีการดำรงชีวิตที่มั่นคงภายใต้สถานการณ์ที่แตกต่างกัน และการอธิบายวาทกรรมผลิตสร้างพื้นที่อนุรักษ์ อันส่งผลให้เกิดการปรับตัวตอบโต้ทางวาทกรรมของชาวบ้านที่มีต่อรัฐ

บทที่ 6 แม่เหิยะใน: พื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้การพัฒนาและการอนุรักษ์ เป็นการอธิบายการผลิตสร้างพื้นที่แห่งการครอบงำและการตอบโต้การพัฒนาและการอนุรักษ์ของชาวบ้านและผู้ปฏิบัติการทางสังคม ซึ่งก่อให้เกิดความไม่ลงรอยกันทางพื้นที่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการปะทะประสานระหว่างปฏิบัติการของชาวบ้าน ทน รัฐ และผู้ปฏิบัติการทางสังคมในการผลิตสร้างพื้นที่ขึ้นมาต่อรองกับผู้ปฏิบัติการทางสังคมเหล่านี้

บทที่ 7 สรุป และอภิปรายผลการศึกษา โดยการเปรียบเทียบกับกรอบแนวคิด ทฤษฎี และการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการโต้แย้ง ยืนยันและสนับสนุนในประเด็นต่างๆ ที่มีการศึกษามาก่อน รวมทั้งการสรุปปัญหา ข้อจำกัด ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา และข้อเสนอแนะต่างๆ อันจะเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวข้องต่อไปในอนาคต